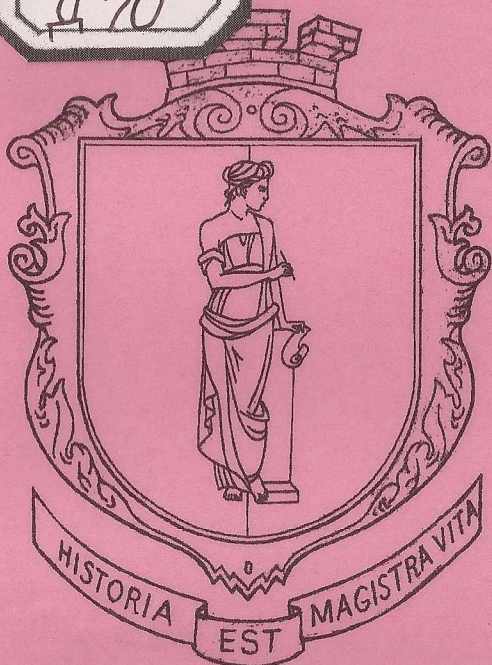

94(100)/082,
д 70

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всевітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 7

**Кривий Ріг
2009**

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Д 95 **Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:**
36. наук. праць. Вип. 7 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2003. – 129 с.

ISBN 966-595-154-11

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;

Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;

Яшин В.О., ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор КДПУ;

Романець Н.Р., кандидат історичних наук, доцент Криворізького металургійного факультету НМА України.

У збірнику розглядаються актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, правознавства, методології, теорії та методики викладання історичних дисциплін.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 4 від 24 листопада 2009 року.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів.

ISBN 966-595-154-11

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	4
Печеніна Н.А. Військове мистецтво монгольської держави (початок XIII ст.)	5
Мак Т.Ф. Відродження як мікроепоха	14
Галич Н.В. Особливості формування мережі установ поштового зв'язку в Україні в першій половині XIX ст.	22
Яшин В.О. Діяльність Єлісаветградського комітету з допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів (1881-1882 рр.)	28
Москаленко В.Г. Діяльність виборчих комісій в УРСР (30-ті рр. XX ст.)	43
Косіненко О.В., Страдецький Р.В. Система знищення військовополонених та цивільних радянських громадян у фашистських концтаборах в роки II світової війни (на прикладі Черкаської області)	51
Косіненко О.В. Стан забезпечення друкованими виданнями населення міст України у повоєнний період	69
Черновол Л.І. Українська національна ідея – важливий чинник державотворення	80
Кожухар О.І. Ісламське відродження в пострадянських країнах Центральної Азії	86
Чирва Ю.І. Латинська Америка: від панамериканських гасел до реальної інтеграції	97
Мішалова О.В. Філософія історії: онтологічний і гносеологічний аспекти	107
Журба Л.В. Історичне краєзнавство у системі проблемного навчання новітньої історії	124

Передмова

За останні п'ятнадцять-двадцять років в Україні значно посилюється інтерес наукової громадськості та пересічних громадян до дослідження різноманітних проблем як вітчизняної, так і все-світньої історії. Кафедра всесвітньої історії репрезентує черговий, сьомий, збірник наукових праць "Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства". Він складений переважно на основі виконання викладачами комплексної науково-дослідної теми. Наукові статті збірника охоплюють великий період в історії людства – від XIII ст. до початку XXI ст. Автори на основі досить широкого розмаїття наукових концепцій та шкіл аналізують актуальні проблеми світової та української історії: військо мистецтво монгольської держави, Відродження як мікро-епоха, діяльність Єлисаветградського комітету допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів 1881-1882 рр., формування мережі поштового зв'язку в Україні в першій половині XIX ст., діяльність виборчих комісій в УРСР в 30-ті рр. XX ст., висвітлюється система знищення військовополонених та мирних жителів у фашистських концтаборах, стан забезпечення друкованими ЗМІ населення міст України у повоєнний період, складні та суперечливі процеси відродження ісламу в пострадянських країнах Центральної Азії, основні тенденції інтеграційних процесів у Латинській Америці.

Ряд статей збірника присвячено методологічним проблемам історичної науки та нових методик навчання у середній школі.

Сподіваємося, що збірник наукових праць викладачів кафедри всесвітньої історії знайде зацікавленого читача, допоможе в більш глибокому пізнанні світової та української історії, буде корисним як фахівцям, так і студентам.

*З повагою,
Редакційна колегія*

ПЕЧЕНІНА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ **(початок XIII ст.)**

Виникнення єдиної монгольської держави пов'язане з діяльністю Темучіна (Темуджена), який увійшов в історію під іменем Чингізхан. Отримавши перемоги над декількома монгольськими племенами – джалаїрами, тархунами, чаншиутами, боядами, баруласами, танхудами, аруладами та ін., Темучін в 1206 р. зібрав курултай, на якому його і було проголошено Чингізханом ("повелителем сильних"), тобто ханом всіх монгольських племен. Держава монголів XIII в. була об'єднанням монгольських племен і мала схожість з державою франків і Давньоруською державою.

Головним заняттям монголів-кочівників в XII – XIII ст. було скотарство і полювання. Табуни коней були їх головним багатством. Кінь цінувався дуже високо, оскільки без нього не можна було вести степове господарство, полювати, воювати. "Той, хто впаде з коня, – говорив Чингізхан, – яким чином матиме можливість встати і битися? А якщо і встане, то піший яким чином піде під кінного і вийде переможцем?"[4, с.202].

Як і інші народи, проходячи стадію становлення держави, монголи вирізнялися силою та монолітністю. Звідси їх зацікавленість у розширенні пасовищ, в організації грабїжницьких походів на сусідні землеробські народи, які знаходилися на значно вищому рівні розвитку, хоча й переживали період роздробленості. Це значно полегшувало здійснення завойовницьких планів монголо-татар.

Особливості суспільного розвитку монгольських племен визначали характерні риси військового мистецтва монголів. Монгольська держава являла собою абсолютну військово-феодалну монархію, організовану за десятинною системою.

Уся територія була поділена на округи, які в свою чергу ділилися на "тьми", "тисячі", "сотні" й "десятки". На чолі цих військово-організаційних підрозділів Чингізхан ставив найбільш відданих представників монгольської знаті – нойонів. Також було впроваджено привілейований суспільний стан, який джерела називають "дархан". Дархани звільнялися від податків і пови-

нностей, мали вільний доступ до хана і не каралися за перші дев'ять порушень закону. Було сформовано корпус кешигтенів (гвардійців) [1, с.522].

Усім своїм перемогам Чингізхан завдячував добре організованій армії. Вона складалася, не враховуючи кількох допоміжних підрозділів, виключно з кавалерії. Організація будувалася на основі десятичної системи. Найчисельнішим самостійним підрозділом вважався тумен (або тьма) – 10 тисяч чоловік. Три тумени зазвичай складали армію (чи корпус). Тумен складався із 10 полків (тисяч) по тисячі чоловік. Полки складалися із 10 ескадронів (сотень), в кожному із яких було 10 відділень (десятків) [8, с.135]. Для того, щоб легше було керувати боєм, загони були в одязі певного кольору, коні в загони підбиралися однієї масті.

Приблизно 40 відсотків монгольського війська складала ударна важка кавалерія. Важкі кавалеристи мали повний комплект обладунку, як правило шкіряний, хоча часто монголи носили трофейні кольчуги. У важкій кавалерії коні теж захищалися шкіряним обладунком. Вершники досконало володіли луком, пікою, шаблею. Піки були оснащені гаками для стягування супротивника з коня [1, с.524].

Решту, 60 відсотків армії, складала легка кавалерія. Обладунки, окрім шолома та щита, легкі кавалеристи не носили, вони озброювалися азіатським дальнобійним луком, списом та арканом. Монгольський лук був лише трохи коротшим за довгий англійський лук і мав цілком порівнювані з ним вбивчу силу та скорострільність. У той час як воїни Європи вели переважно рукопашний бій, то монголи найбільше розвивали бій металюною зброєю і могли вражати на льоту стрілою птаха в небі [8, с.135]. У кожного лучника було по два сагайдака зі стрілами; в армійському обозі існував значний запас стріл. Легка кавалерія застосовувалася для розвідки, прикриття і підтримки важкої кавалерії; в її задачу також входило переслідування і добивання залишків розгромленої армії супротивника. У кожного кавалериста був, як мінімум, один запасний кінь. І важкі і легкі кавалеристи мали на озброєнні бойову сокиру. У кожного з них була сорочка з цупкого необробленого шовку, яку належало одягати перед боєм. Чингізхан виявив, що такий шовк стріли пробивали рідко, а частіше вминали в рану, і тоді китайські лікарі, що служили монголам, могли витягти їх, просто потягнувши за шовк сорочки [1, с.526]. Монгольські вершники були кращими солдатами свого часу,

звиклі до втоми, спеки та холоду, вони не потребували ні розкошів, ні вишуканих страв; і навіть поранення майже не впливали на їх боєздатність.

У монгольському війську була жорстока дисципліна. Плано Карпіні писав: "Якщо з десяти чоловік біжить один або двоє, або троє, то всіх десятих убивають, і якщо біжать усі десять, а не біжать інші сто, то всіх убивають; і коротко кажучи, якщо вони не відступають усі разом, то всіх втікаючих вбивають. Точно так, якщо один чи двоє чи більше сміливо вступають в бій, а десять інших ні, то їх також вбивають, і, якщо з десяти в полон потрапляють один чи більше, а товариші не звільняють їх, то їх також убивають" [1, с.526].

Ні одна армія не могла зрівнятися в рухливості з військом Чингізхана. Зазвичай монгольські тумени наступали широким фронтом, і зв'язок між ними підтримувався лише за допомогою гінців. Але коли розвідники виявляли ворожу армію, сили концентрувалися на ділянці майбутньої битви [7, с.102]. Якщо супротивник був не дуже чисельним, з ним розправлялися польові командири. Якщо ж зустрічна армія була більшою за монгольську і вперто чинила опір, то монголи вклонялися від бою і відходили в іншому напрямі або ж поверталися для нового нападу. Часто супротивник був розбитий настільки швидко, що навіть не встигав зосередити свої сили в одне військо, і його підрозділи громилася по частинах.

Монголи уникали фронтальних битв і рукопашного бою. Вони атакували фланги і тил противника. Влаштовували засідки, удавані відступи. Однією з причин ухилення монголів від фронтальних боїв були низький зріст і відносна слабкість їх коней, що було дуже не вигідним у рукопашному бою. Коли монголи стикалися з запеклим супротивником, вони знищували його за допомогою металевих машин. Плано Карпіні так розповідав про їхню тактику: "Треба знати, що всякий раз, коли вони бачать ворогів, вони ідуть на них, і кожен метає в своїх противників три або чотири стріли; і якщо вони бачать, що не можуть їх перемогти, то вони відступають назад до своїх. І це вони роблять заради обману, щоб вороги переслідували їх до тих місць, де вони влаштовували засідку... Вожді чи начальники війська не вступають в бій, але стоять вдалині навпроти війська ворогів... Іноді вони роблять людські опудала і садять їх на вільних коней; це вони

роблять для того, щоб ворог думав про більшу кількість воюючих..." [1, с.527 - 528].

Вступаючи в битву, Чингізхан та його воєначальники завжди намагалися уникати повторення бойових прийомів. Якщо місцезнаходження супротивника було визначено точно, то вони могли вдарити головними силами йому в тил чи оголений фланг. Найчастіше монголи наступали за "ширмою" легкої кавалерії, кількома більш чи менш паралельними колонами, розтягнутими по широкому фронту. Це дозволяло діяти максимально гнучко – особливо якщо противник був сильним чи не було відомо його точне місцезнаходження. Особливу увагу монгольські воєначальники звертали на відволікаючий маневр налюбій стадії битви, на всіх тактичних рівнях.

У ранніх завоюваннях Чингізхан був часто вимушений пакувати перед могутніми укріпленнями міст. Проте все кардинально змінилося, коли в Китаї взяли в полон багато військових спеціалістів. З їх допомогою монгольський правитель розробив ефективну систему штурму укріплень. У його армії був створений великий, але маневрений обоз, у якому на в'ючних тваринах і возах перевозили в розібраному вигляді катапульти та іншу військову техніку того часу. На службу в облоговий обоз Чингізхан призначив найкращих китайських інженерів. У пізніх кампаніях Чингізхана та в походах Батия жодна фортеця не могла надовго призупинити просування монгольської армії.

Вміло використовували монголи досвід китайців у веденні інформаційно-психологічної війни: вони широко розповсюджували серед населення і військ противника настрої та слухи про неминучу поразку та про свою непереможеність, сіяли паніку і казали про марність опору та про безжальність і кровожерність монгольських варварів, поголовне винищення всіх, хто надумає чинити опір. З однієї сторони, у цих чутках була велика доля правди; з іншої, якщо противник проявляв готовність до співпраці та був корисний для монголів, то ставилися до нього досить милостиво [7, с.104]. Як правило, монголи практикували метод залякування – пропонували противнику ультиматум, у якому зі смаком описували всі звірства, які вони вчинили над народами, що чинили опір. Вимоги зазвичай були невеликі: знищити захисні споруди, виплачувати щорічну данину, дати

невелику кількість рекрутів для служби у ханському війську та пропустити монгольське військо через країну. Але якщо вимоги не приймалися, то монголи не дотримувалися договору [1, с.531]. На відміну від європейців, монголи не гребували жодними хитрощами, які могли б надати їм перевагу і сприяли зниженню власних втрат чи збільшували ворожі. Чингізхан усіляко підтримував у підлеглих виявлення творчого підходу до справи; командний склад спеціально навчався вмінню обдурити ворога і проявити військові хитрощі в бою.

Кампанії монголи воліли вести зимові – тоді маневреність і швидкість їхнього війська зростала, тому що замерзали річки і болота; щоб перевірити чи досить міцний льод монголи заставляли по ньому йти представників місцевого населення. Ще однією військовою хитрістю, а правильніше сказати – тактичним ходом монголів, було використання димової завіси. Дуже часто монголи висилали вперед невеликі загони, аби ті підпалили степ, для того щоб за димом сховати свої головні сили і щоб противник не розгадав їхніх планів.

З 1206 року монголи розпочали експансію на сусідні землі і держави. По черзі були завойовані східний Туркестан, Китай, західний Туркестан, – Самарканд, Бухара, Хорезм, Мерв, Герат [2, с.86].

1220 р. Чингізхан відправив 25-тисячне військо на чолі з досвідченими Джебей і Субедей у район південного узбережжя Каспію і Кавказу [5, с.221]. Обійшовши з півдня Каспійське море, монголи увірвалися в Грузію та Азербайджан, через Дербент вийшли у степи Північного Кавказу. Тут тумени зустрілися з об'єднаними силами половців, яссів, лезгин, черкесів, осетин та інших племен. Запекла битва не дала переваги жодній з сторін. Тоді монгольські воєначальники пішли на звичайну для них військову хитрість і вступили в переговори з половецькими ханами. Джебей і Субедей вручили їм багаті дарунки і пообіцяли, що не чіпатимуть їхні землі, як землі "братнього" народу. Проте, розгромивши ослаблені племена Північного Кавказу та зробивши наскок на Крим, де було захоплено Сурож, монголи, не гаючи ані хвилини, кинулися в погоню за "братніми" половцями. У битві, що сталася 1122 р. на Дону, половці зазнали нищівної поразки – загинула велика кількість воїнів, у тому числі й хани Юрій Кончакович та Данило Кобякович [3, с.416].

Половецький хан Кобяк із залишками війська відступив до Дніпра і попросив допомоги у свого зятя – галицького князя Мстислава Удалого. Зрозумівши, що після перемоги над половцями монголо-татари підуть на Русь, Мстислав збирає у Києві з'їзд південно-руських князів. У ньому серед інших князів взяли участь Мстислав Романович – князь київський, Мстислав Святославович – князь чернігівський і ковельський та сам Мстислав Удалий. На київському з'їзді було вирішено виставити об'єднане військо і разом з половцями піти в Дике поле і саме там, в половецьких степах, битися з грізними ворогами, ніж надавати небезпеці власні землі.

На нижньому Дніпрі, в районі о. Хортиця, почали збиратися половецькі полки, дружини князів Мстислава Галицького, Данила Волинського та Мстислава Київського, а також князів смоленського і курського, трубчевського і путивльського – загалом 15 руських князів. Половецькі полки очолювали хани Юрій Домамирич і Володиславич.

Об'єднане дружинне військо русичів та половців (його точна чисельність невідома, але воно було не меншим за монгольське, отже понад 30 тисяч) від Олештя почало просуватися в сторону Придоння.

У той час збройні сили Русі склалися з старших та молодших дружин князів; у першу входили "княжі мужі" чи бояри; у другу – "отроки". У період активних військових дій набиралася дружина з "воїв" – міського та сільського ополчення. Дружини зазвичай складали кінноту, яка посилювалася союзниками чи найманцями із кочівників (торки, ковуї, чорні клобуки), а "вої" – піхоту. Старша дружина в мирний час складала раду при князеві і, таким чином, брала участь в управлінні; під час війни дружина була резервом воевод, очолювавши окремі загони війська. Бояри мали власні дружини. Свої дружини князь постачав зброєю, їжею, одягом, а також ділився здобиччю [1, с.485].

Міста виставляли для походу "тисячу", що ділилася на сотні та десятки. "Тисячою" командував тисяцький, якого обирало віче чи призначав князь. "Сотнями" та "десятками" командували сотники та десятники, яких обирали. Міста виставляли піхоту, яка була основним видом військ і поділялася на легку (лучників) та важку (списоносців). Ядром війська були княжі дружинники. З X століття для найменування великого тактичного з'єднання використовували термін "полк". У "Повісті минулих літ" за

1093 р. полками називають військові загони, приведені на поле бою окремими князями [1, с.486].

Бойовий порядок складався зазвичай з трьох частин: середини (центру) та двох крил (правого та лівого). Княжі дружини розташовувалися на флангах, у центрі – "вої". В основі такого, якісного нерівномірного розподілу сил по фронту лежало бажання зробити свої фланги більш сильними. У давньоруській тактиці, як і у монгольській, велику роль грали кінні лучники, без яких не відбувалася жодна битва. Кожен бій зав'язувався стрільцями. Потім, у більшості випадків, на противника наступали "копья" – важка кавалерія. Проте руська кіннота ніколи не була такою важкою, як західноєвропейська. Піхота використовувала бойове шиккування "стіну" – фалангу. Служба розвідки була добре організована у багатьох князів [9, с.58].

Війська могли пересуватися як взимку, так і літом. Швидкість пересування залежала від завантаження війська обозом. В обозах були харчі, фураж та захисна зброя, яку воїни одягали безпосередньо перед боем. Всупереч загальним уявленням, руські воїни ніколи не пересувалися в кольчугах, панцирах та шоломах. Це важке озброєння везли в обозі й одягали лише перед боем [1, с.490].

Управління битвою було досить важкою справою. Увесь план битв завчасно розроблявся князями і доводився до відому дружини. Початок бою головних сил визначали звуком бойових сурм, ударами барабанів.

Проте руська армія, що виступила проти монголів, єдиного командування не мала, князі між собою пересварилися і одразу ж було зрозуміло, що суперництво найавторитетніших князів – Мстислава Київського та галицького Мстислава Удалого не вщухне навіть перед спільною небезпекою.

Через дев'ять днів походу русько-половецьке військо дійшло до річки Калки (Калець). На протилежному березі їх вже чекала 30 тисячна кіннота Джебє і Субедея. Однак ударні сили монголів були замасковані в степових байраках.

Князя військова рада відразу виявила серйозні протиріччя між її учасниками. Мстислав Київський пропонував залишитися на цьому березі і не переходити Калку. Його давній суперник Мстислав Удалий не хотів віддавати ініціативу ворогові і наполягав на форсуванні Калки й швидкому наступу на монголо-татар. Його підтримали більшість князів та половців. Так об'єднана

русько-половецька рать розкололася ще до початку битви на дві частини, що значно вплинуло на її боєздатність [7, с.128].

Подальші події розвивалися наступним чином. Київський князь розташував свою дружину похідним табором на правому березі Калки і став будувати польові укріплення на скелястій висоті. Галицький князь, а разом з ним і більшість князів з половцями 31 травня 1223 року перейшла на лівий берег Калки і повів атаку на монголів, які, виславши свою легку кінноту, то збивалися в купу великими загонами, то розсіювалися по степу.

Наслідки цієї атаки виявилися найтрагічними. У сторону монголів рушив передовий загін, який складався з дружини князя Данила Волинського і половців хана Яруна, який наступав першим. Віддалившись від Калки та основних сил, вони несподівано опинилися перед головними силами монголів, що вийшли на них і відразу почали брати в кільце. Монголи отримали нагоду шматувати русичів по частинах [4, с.217]. Русичі хоробро билися, але воїни хана Яруна Половецького не витримали натиску противника і почали тікати до ріки. У цей час до місця бою підійшла дружина Мстислава Удалого і основні сили. Відступаючи половці спершу зім'яли ряди волинців, а потім розладнали головні сили руських князів. Дружина галицького князя також була розбита. Монгольська кіннота в буквальному значенні "на плечах" утікаючих половців увірвалася у руський похідний стан на лівому березі Калки. Важкопоранений у груди князь Данило намагався зібрати залишки своєї дружини і чинити організований опір [10, с.63]. У запеклому бою відразу виявилася нерівність сил. Через раптовість нападу лише невелика кількість руських воїнів встигла одягнути обладунки, які безтурботно зняли під час відпочинку, а самі полки знаходилися на значній відстані один від одного. Монголи, користуючись раптовою перевагою, розпочали справжню бійню, під час якої в першу чергу постраждали половці. Князі й хани із залишками кинулися через Калку. Вони старалися через степ пройти до берега Дніпра, де стояла руська лодійна флотилія. Врятувалися лише Мстислав Удалий і Данило Волинський із залишками своїх дружин; їм вдалося знищити усі лодії, щоб монголи не могли на них перепливати Дніпро. Під час битви загинув Мстислав Чернігівський та шість інших князів [7, с.129].

Монголи, покінчивши з неорганізованим противником, форсували Калку і, оточивши з усіх сторін укріплення киян, розпочали шалену атаку на табір. Три дні йшов нерівний бій русичів з монголами. Княжі дружини відбивали всі ворожі приступи [6, с.77]. Тоді Джебє і Субедєй в черговий раз пішли на хитрість. Вони запропонували за досить прийнятний викуп відпустити русичів. Князь Мстислав прийняв пропозицію монголів. Та коли руські воїни вийшли з укріпленого табору, монгольська важка кіннота з усіх боків оточила їх і у короткій сутичці перебила. У полон потрапили лише Мстислав Київський та ще два князя. Зв'язаних князів поклали на землю, а зверху поклали дошки, на яких монгольські воєначальники влаштували бенкет з танцями [5, с.122].

Так монголи скінчили битву на Калці. Поразка руських військ була настільки відчутною, що літописець змушений був визнати, що "такаже не бывало никогда же" [3, с.416]. З надзвичайно невдалого походу в Дике поле на Русь повернулася лише десята частина дружинників. Ця поразка вкотре показала слабкість розрізної та роздробленої на князівські уділи Давньоруської держави.

Література

1. Военная энциклопедия: Удар и защита. – С-Пб: Издательство Полигон; М.: ЗАО Издательство ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 656 с.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х томах. / Д.І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т. 1: До половини XVII ст. – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
3. История Украинской ССР. Т. 1. Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.) [глав. редактор Ю.Ю. Кондуфор]. – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с.
4. Разин Е.А. История военного искусства. VI – XVI вв. / Е.А.Разин. – С. -Пб.: ООО Издательство Полигон, 1999. – 656 с.
5. Соколов Б.В. 100 великих войн / Б.В.Соколов. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
6. Торощев А. Киевская Русь. Исторические рассказы / А.Торощев. – М.: РОСМЭН, 2000. – 143 с.
7. Шишов А.В. Все войны мира. Средние века / А.В.Шишов. – М.: Вече, 2004. – 448 с.
8. Шишов А.В. 100 великих военачальников/ А.В.Шишов. – М.: Вече, 2002. – 608 с.
9. Вагман И.Я. 100 знаменитых полководцев / Вагман И.Я., Мац В.А., Зиолковская А.В. – Харьков: Фолио, 2004. – 511 с.
10. 100 найвідоміших українців/ [Гнатюк М., Громовенко Л., Семака Л., Скорульська Р., Стус Д., Удовик С.] – М.: Вече, К.: Орфей, 2001. – 584 с.

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук (КДПУ)

ВІДРОДЖЕННЯ ЯК МІКРОЕПОХА

В історії Європи є епохи, які мають статус перехідних, проміжкових при зміні макроепох. Зміна останніх характеризується тим, що відбуваються зміни існуючого порядку, вони чуттєві в політичній, в релігійній, соціальній сферах, вони тягнуть за собою нові ідеологічні зсуви. В перехідні епохи різючих змін основ не відбувається, але вони характеризуються поєднанням у часі і просторі значної кількості складових, що характеризували попередню і є проявом нової макроепохи. Цей прояв може бути дуже виразним і проявлятися суттєво в одній з якихось сфер. Дослідники виявляють однакостайність в тому, що сучасні уявлення про розрив між епохами пов'язуються з Відродженням та Реформацією [1, с. 20; 2, с. 111]. М.С. Бобкова навіть пропонує відмовитись в даному випадку від терміну "перехідна" епоха, а визначати цей період як "епоха катастроф", хронологічний етап економічного, соціального, політичного, культурного вибуху [2, с. 111]. Отже, епоха Відродження як хронологічний період знаходиться під пильною увагою істориків, оскільки є однією з найяскравіших з перехідних, хоча в часовому вимірі час її спливав швидко.

Нова епоха наступила в Західній Європі на межі XIV-XV ст. Що стосується Італії, де вперше були помічені прояви цієї епохи, то хронологічні рамки італійського Відродження охоплюють час з другої половини XIII по першу половину XVI століття. В середині цього періоду Відродження поділяється на декілька етапів: друга половина XIII – XIV ст. – Проторенесанс (передвідродження) і треченто; XV ст. – раннє Відродження (кватроченто); кінець XV- перша третина XVI ст. – Високий Ренесанс (рідко в науці вживається термін чинквіченто) [3, с. 77].

Термін ввели самі носії цієї культури – гуманісти. Як відомо, вони бачили в ньому перед усе відновлення класичної, "золотої" латини; це базувалось на розумінні, що видатні автори стародавності були причетні божественної істини і готували людство до її сприйняття. Щоб зрозуміти стародавніх, вони, поперше, реабілітували язичницьку літературу, яка відкидалась

духовенством; по-друге, гуманісти своє завдання вбачали в створенні нової концепції літератури, а заради цього потрібно очистити мову (перед усім латину) і повернути її до класичних взірців. Надалі термін залишився і означав дещо більше, ніж характеристика нової епохи в розвитку культури.

Сучасники змін, таким чином, головне вбачали в тому, що лежало на поверхні – цікавість до знань античності, а от же відродження її. Термін Відродження (або "ринашименто" італійською, "ренесанс" французькою) зустрічається вже у XV ст. у італійських авторів, і отримав широке розповсюдження завдяки відомій праці Дж. Вазарі "Життєпис найвідоміших художників, скульпторів та архітекторів" (перше видання – 1550 р., доповнене – 1568 р.). Джорджо Вазарі – архітектор, живописець, історик мистецтв XVI ст. вводить цей термін в історію мистецтв для зазначення історичної епохи, і його зміст означає "відродження старовини" (*rinascimento dell'antichia*). Він означав не епоху, а швидше, як зазначено вище, програму діяльності на честь розквіту освіти, наук, мистецтв та вдосконалення самої людської природи. В своїх мріях гуманісти – виразники цієї програми – бачили себе подібними сучасникам Цицерона та Овідія, а весь проміжний, більш ніж тисячолітній, період розглядали як "середні віки" (*medii aevi*). До XVIII ст., представники якого вважали свій час "Просвітництвом", ця епоха "Відродження" – "Ренесанс", як зазвичай почали її називати, користуючись французькою мовою, почала сприйматись саме як уже минуле, а до середини XIX ст., до часу, коли складався науковий метод пізнання історії, і минулим стала вже і епоха Просвітництва, обидва ці терміни міцно увійшли в ужиток. Але в той же час з ними все більше пов'язувались поняття розквіту культури та мистецтва, і загальне захоплення соціологією та політичною економією привело до певного нехтування цими термінами в загальній історичній хронології. Але треба зазначити, що в традиційних визначеннях епох сутність позначається не соціально-економічними, а більш людськими поняттями, що відбивають політичні події або явища культури – як то "переселення народів", "хрестові походи", "осінь середньовіччя". В XX ст. історична думка зробила черговий оберті, осмислення за допомогою вже іншого інструментарію дозволило історикам впевнено шукати людину в історії, і наприкінці XX – на поч. XXI ст. традиційні назви епох почали посідати свої звичні місця, при цьому зміст їх постійно поглиблюється.

Як відомо, філософським підґрунтям Відродження була нова ідейна течія гуманізм, що зародилась наприкінці XIV ст. в Італії. Характерною рисою гуманізму було висування на перший план етики – науки про людину та його покликання, антропоцентризм на противагу геоцентризму філософії попередньої епохи. Ідеалом гуманістів була всебічно розвинута, морально досконала особистість, що живе в гармонії з природою. В зв'язку з цим виробляється нова концепція дійсно шляхетної людини. Шляхетність пов'язують не з походженням, а з його особистими якостями та добродетелями, які потрібно культивувати.

Отже, античність як передумова появи нових ідей, походження терміну – італійські коріння Відродження на поверхні. Середньовічна Італія, особливо в першому періоді, не має ніяких переваг перед іншими регіонами, більше того порівняно з античністю, коли Середземномор'я було центром усіх важливих змін, її позиції втрачено. Франкським племенам на території Галії вдалося створити державу, яка протягом V-VIII століть з королівства перетворилась на імперію, що в IX ст. розпадається умовно на три частини. І тільки частина Італії входить до імперії Лотаря. Але навіть не процеси, пов'язані з трансформацією франкської держави, стають на заваді створенню єдиної держави на території Італії. Формування феодалних стосунків завершується феодалною роздробленістю, і роздробленість на території Італії була найяскравішою. Відсутність великих феодалів, які були б зацікавлені в об'єднанні і наявність Папи, як чинника, що також не зацікавлений в об'єднанні Італії – все це особливості історичного розвитку Італії в середньовіччя. Але не всі.

В Італії в середньовіччя рано з'являються великі торгівельні міста. Сприятливий клімат в умовах розвитку вотчинного господарства робить свою справу, і поява зацікавленого власника, що є наслідком розвитку феодалних стосунків, тобто розвитку приватної власності на землю, дає свій результат в умовах нової системи. Кількість виробленого продукту збільшується, вже в умовах вотчини з'являється можливість відокремлення ремісників від землеробів, і, врешті решт, виникають окремі поселення ремісників – середньовічні міста. Сприятливе оточуюче сільськогосподарське середовище і можливість користування старими римськими торгівельними шляхами, що давала можливість відновити торгівлю з зі східними країнами і вести в знач-

них обсягах торгівлю з іншою Європою (золото, слонова кістка, парча, масла), чим не могли скористатись в інших регіонах Західної Європи – так поступово проявлялись переваги Апеннінського півострова в нових історичних умовах. Міста в інших частинах західної Європи ставали союзниками короля. Але в Італії цього не сталося: причина в своєрідному економічному розвитку країни. Італійські міста не тільки втягували у виробництво оточуючий простір, але, як зазначено, торгували з усією Європою, прибутки були шаленими, і міста не потребували захисту – феодала не були такими заможними, щоб заважати розвитку міст. Отже, середньовічні міста, які як явище виникали по всій Західній Європі, в Італії мали свої переваги.

Північні міста поступово відтіснили і знищили торгівлю південних міст. Флоренція, наприклад, мала такий промисловий розмах, що цифри вражають: в XIV ст. тут мешкало 90 тис. населення, у 200 майстернях виробляли різні промислові вироби – тканини, хутро, ювелірні вироби. Високий ступінь майстерності, складний розподіл праці, що існував в майстернях привів до мануфактурного виробництва. Флоренція була не тільки розвинутим промисловим центром протягом декількох століть, але стала і культурним центром Італії в період XIII і особливо XIV-XV ст. [4]. Саме тут сформувався, зародився гуманістичний рух, що отримав розповсюдження в усій Європі. Громадянами Флоренції були Данте, Петрарка, Боккаччо, Брунелескі, Донателло.

В італійських містах рано було проголошено знищення феодалної несвободи та введення єдиного права для городян. Найчастіше це було тільки проголошено, в інших випадках було досить обмеженим – право розповсюджувалось на повноправних бюргерів, не торкаючись найманих робітників, слуг, батраків, але, сформульована, ця правова норма якраз і свідчить, що в середньовічних містах поступово формувалась нова свідомість, носії якої були більш активними, дієвими ніж сільське населення. Звільнившись від сеньйоріальної влади, місто ставало комуною, що мало самоуправління, і це суттєва відмінність від сільської общини, керівництво якої знаходилося під контролем влади маєтку. В італійських комунах з XI ст. владу здійснювали консули і сенат – виборні органи. Консулами та членами ради ставали вихідці з патриціанських сімей. Вони здійснювали міську юрисдикцію і володіли правом нагляду за діяльністю цехів. З

Італії ці установи розповсюдились на південну Францію, де вони відомі з XII ст. [5, с. 113].

Отже, до XII ст. багато міст Італії стали самостійними республіками. Особливі можливості, які складались на Апеннінському півострові для італійських міст робили їх майже від виникнення незалежними фінансово, а традиції германської общини в поєднанні зі звичкою населення жити в правовому полі посилювали можливості і перспективи зберегти незалежність - і фінансову, і політичну. Городяни Італії, таким чином, не були зацікавлені в політичному об'єднанні країни. А це в свою чергу посилювало розмаїття проявів нових тенденцій в житті при всій спільності похідних чинників.

З розвитком міст пов'язана поява важливого суспільного явища. Воно передусім, начебто, торкається інтелектуального життя середньовічної Європи. Але оскільки породжене воно запитамі нового суспільного стану, який відіграв все більшу і більшу роль, явище це також стало багатозначним. Йдеться про появу середньовічних університетів. Населення міст, яке поривало з традиціоналістською общинною свідомістю, яке не могло скористатись досвідом пращурів в своєму повсякденному житті, потребувало дослідного знання. Буржуазія, в силу того, як вона займалась лихварськими, банківськими справами потребувала чималих знань з природознавчих наук, математики; оформлення угод потребувало юридичних знань. При цьому бюргери починають підтримувати людей розумової праці, послуг яких потребували - юристів, лікарів, вчителів. Школи, які могли б задовольнити потреби в різноманітних знаннях зростають, і на базі особливо відомих на той час (наприкінці XI - у XII ст.) утворюються університети. Найдавнішими в середньовічній Європі визнаються Болонський (кінець XI ст.) і Паризький (XII ст.)

Отже, розвиток міст Італії привів до утворення нового прошарку населення. Великі кошти і знання, які набували представники цього класу давали можливість оцінити культурні коштовності, зусилля людей розумової праці. З цим пов'язано виникнення нової концепції істинної шляхетності як результату зусиль особистості, його особистісна якість, а не ознака родовитості. Тобто кожний з тих, хто населяв місто, особисто прагнув і досягав результату, який він сам запрограмував, докладаючи при цьому чимало зусиль, і не тільки в сфері виробництва, що було головною функцією міст при їх появі, а й в розумовій сфері. Чим

більше накопичувалось знань в суспільній свідомості, тим більше була в них потреба, і розширення світогляду за цих умов неминуче. Отже, викликаються до життя не тільки нові види діяльності людини, а і в кожній людині проявляються різнобічні здібності, інколи в досить різних сферах. "В тих випадках, коли прагнення до найвищої освіти особистості поєднувалось в людині з сильною різнобічною натурою, що засвоїла всі елементи тогочасної освіти, створювався тип "всебічної людини" - тип, що виключно належав Італії", - підкреслив свого часу Якоб Буркгардт, що був сучасником К. Маркса, але став засновником культурно-історичної концепції Відродження [6, с. 135]. Ж. Дюбі пізніше підтримав висловлену думку: "Ті, хто домігся ліпшого успіху, силкуються позбутися безкультур'я... І все ж у Франції наприкінці XIII ст. всі буржуа залишаються неотесами. Але не в Італії – справжній країні міст" [7, с. 170].

Всі ці умови – античний спадок, ранній розвиток італійських міст, поява нового прошарку населення, що не тільки жило в нових умовах, а й постійно потребувало нових знань і привели до початку нового етапу історичного розвитку Західної Європи – Відродження. В цей час порівняно з попереднім періодом середньовіччя, людина відкриває себе і можливість проявитись в досить незвичних для себе сферах. Якщо до того виснажлива робота на землі і війна були головними заняттями людини, то тепер її знання, її потреби розширились настільки, що культурні цінності, мистецтво вшановуються, а значить, мають можливість розвиватись далі, в свою чергу сприяючи розповсюдженню гуманістичних ідей. Недарма духовенство вперто підкреслено зневажало появою нового стану суспільства.

Церква була єдиною прямою спадкоємицею античною цивілізації на етапі створення варварських королівств в Західній Європі, вона зберегла монополію на освіту та писемність, латинську мову, що була єдиною спільною для різномовних племен і протягом наступних століть. Маючи доступ до освіти, можливість користатись напрацьованим в античності, духовенство залишалось досить довго єдиним осередком інтелектуальних функцій. Створена до XII ст. церквою схема трьох станів відповідала дійсності в тому плані, що церква не тільки мала монополію на освіту, але тільки вона і продукувала інтелектуальний продукт (підтвердженням чому і є, зокрема, сама схема як результат осмислення стану суспільства); вплив на свідомість середньові-

чного соціуму був не тільки ідеологічною функцією церкви як інституту, але й особливістю середньовічної культури протягом першого періоду середньовіччя, особливістю суспільного устрою середньовіччя в цілому. В умовах, коли потребою ставали раціональні знання про реальний світ, церква переставала бути домінуючою в освіті. Розвиваються різні галузі науки. Окремі представники її взагалі не вбачають у вірі якоїсь сили, покладаючись тільки на розум. Переклади стародавніх авторів, бурхливе зростання публікацій національними мовами, поява періодичних видань – все це прискорило процеси розповсюдження інформації в суспільстві для самих європейців, що навчилися читати і писати, розкривало нові можливості в пізнанні навколишнього. Це зробило можливим поширити шкільну освіту на інші кола – духовенство поступово втрачало монополію на освіту.

Наприкінці XIII - на початку XIV ст. серед інтелектуалів з'являються представники інших, неклерикальних кіл. Все частіше освіту отримують цехові майстри-ремісники, купці, банкіри; з'являються фахівці в різних галузях інтелектуальної діяльності – юристи, лікарі, архітектори. З появою університетів інтелектуали об'єднуються в угруповання, що дають їм можливість обмінюватись думками. Інформація набирає вагу, і в процесі її розповсюдження надзвичайну роль грає такий, що набуває інтенсивності – розвиток книги. В розповсюдженні нових гуманістичних ідеалів і цінностей важливу роль зіграли саме книгодрукування та зображувальне мистецтво.

Мистецтво в епоху Відродження посідає особливе місце. Було відроджено не тільки античний ідеал прекрасної людини. Але за культурою Відродження стоїть тисячолітній період середньовічного розвитку, і мистецтво Відродження не могло не зробити поступ вперед. Це пов'язано перед усім з середньовічними науковими розвідками. Закони перспективи, необхідні знання з анатомії, пропорції – все це здобутки середньовіччя. З'являються не тільки нові види мистецтва, в зображене вкладається новий зміст, що стверджує шляхетність людини в новому розумінні, її індивідуалізм, неповторність. При цьому стає можливим індивідуальний прояв самого митця, і неповторність витворів - ознака цього періоду. Італія в цьому процесі посідає окреме місце. Як стверджував Я. Буркгардт, "індивідуальність сміливо і рішуче вступає в свої права і посідає своє місце в історії. Італія в XIV столітті не знає ні хибної скромності, ні блюз-

нірства у будь-якій формі; ніхто не побоюється бути тим, ким він є і не походить на інших" [5, с. 131]. У XV ст. кількість людей з високо розвинутою індивідуальністю зростає.

Отже, серед передумов нової епохи античний спадок, система освіти, що є важливою складовою цього спадку, розвиток середньовічних міст і поява пов'язаної з цим явищем нової категорії населення, – все це щасливо співпало в Італії, при цьому політичні чинники розвиток нових явищ саме на її території ніяк не могли стримати, а оскільки природа цих явищ була спільною для всієї Західної Європи, розвинувшись, вони отримали розповсюдження в усьому регіоні. І якщо поява людини нового типу, дієвої, активної, самостійно мислячої, що спроможна виробляти правила співіснування, плакаючи при цьому свою індивідуальність, яка проявляється в різноманітних сферах діяльності і дає високі результати – тобто це не просто захоплення гармонізацією особистості, а реальний шлях до неї, якщо поява людини такого типу – це не значний зсув (а тільки таке визначення дає можливість зарахувати період до розряду історичної макроепохи), то вирогідно, щоб глибинно оцінити значення епохи Відродження історикам потрібно шукати іншу систему координат для визначення її суті.

Література

1. Немілов А.Н. Епоха Возрождения в периодизации европейской истории // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени: Сборник научных статей /Под ред. проф. Г.Е.Лебедевой. – СПб.: Из-во С. -Петербургского университета, 1996. – С.15-23.
2. Бобкова М.С. Периодизация Западноевропейской истории в сочинениях мыслителей XVIII-XVIII веков // Новая и новейшая история. - 2009. - № 1. – С.109-126.
3. Ильина Т.В. История искусств: Западноевропейское искусство: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1983. - 317 с.
4. Гуковский М.А. История Возрождения / Под ред.. А.Н.Немилова, А.С.Кантор-Гуковской, ЛГУ.: 2-е изд, испр. и доп. – Л.: Из-во ЛГУ, 1990. – 618 с.
5. Ястребицкая А.Л. Западноевропейский город в средние века // Вопросы истории. – 1979. - № 4. - С.96-113.
6. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. - Смоленск: Русич, 2002. - 448 с.
7. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980-1420 років. - К.: Юніверс, 2003. – 320 с.

ГАЛИЧ Н.В.,
викладач Городищенського
коледжу Уманського держав-
ного аграрного університету

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УСТАНОВ ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дослідження процесу становлення системи поштового зв'язку в Україні є актуальним в контексті вивчення малодосліджених проблем історії нашої держави. Аналізуючи історію поштового зв'язку, потрібно пам'ятати, що у ХІХ ст. в Україні утверджуються капіталістичні відносини, починається стрімкий розвиток економіки та одночасно зростає роль зв'язку. Зв'язок має велике значення для суспільно-господарської діяльності держави, без нього не може здійснюватись управління виробництвом, військовими силами, транспортом, торгівлею. Автор статті зробила спробу проаналізувати процес формування мережі поштових установ в Україні в першій половині ХІХ ст., прослідкувати основні реформи в галузі зв'язку цього періоду.

Проблема розвитку поштового зв'язку в сучасній історіографії малодосліджена. Цій проблемі присвятили свої праці В.Бізіна [1], В.Мороз, В.Мухін [2], які розкрили основні етапи становлення і розвитку поштового зв'язку в Україні. Джерельна база дослідження представлена матеріалами періодичної преси: "Поштово-телеграфного журналу" [4] та "Поштово-телеграфного вісника".

У ХІХ столітті після об'єднання лівобережних і правобережних українських земель у складі Російської імперії на території України формується мережа поштових установ, діючих на засадах загальноросійських вимог до поштового зв'язку. Вони разом з іншими засобами зв'язку мали забезпечувати обмін інформацією між населеними пунктами та закордонними адресатами. Становлення та розвиток пошти відбувалися у складних умовах, а організація роботи поштових установ значною мірою залежала від фінансово-економічного становища галузі та суспільно-політичної ситуації того часу.

Розвиток на початку XIX ст. промислового виробництва, значне збільшення кількості промислових підприємств, будівництво залізниць, інтенсифікація торгово-грошових операцій, прискорення урбанізаційних процесів зумовили нагальну потребу у ефективному і надійному зв'язку, впровадженні нових засобів комунікації, серед яких пошта відігравала провідну роль. У зв'язку з цим гостро постало питання про реорганізацію й удосконалення старих форм поштового обслуговування. Існуюча система поштового зв'язку не відповідала зросталим вимогам, тому держава повинна була провести ряд ефективних реформ, спрямованих насамперед на зростання чисельності поштових установ і розширення кількості послуг.

Нове століття стало трампліном у розвитку поштової справи, яка увійшла до нього з новою реформою та прогресивними завданнями. З організацією у 1802 році міністерств, Головне управління поштових справ перейшло у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ [1, с. 17]. У 1807-1808 рр. реформаційні процеси стосувалися передусім питань поштового збору та прибутків з пересилання листів і посилок, оскільки існуючий у XVIII ст. порядок, коли прибутки за пересилання поштових відправлень склалися з двох зборів: вагового та страхового – так званих поштових такс, ускладнював роботу пошти, вимагав збільшення власне поштових витрат, зводив до мінімуму зв'язок з віддаленими містами та територіями. На початку XIX ст. зростання витрат на здійснення поштових операцій, а саме збільшення плати за перевезення вантажів та інші адміністративні витрати, призвели до необхідності загального збільшення такс, тобто вагових зборів. Головним правлінням поштових справ Російської імперії було ухвалено рішення замінити систему єдиних тарифів, встановлену у 1783 році, на більш прогресивну – зростання оплати залежно від відстані. За результатами розрахунків була визначена 31 позиція. Як свідчить аналіз, зростання тарифу на сплату здійснювався у межах сітки відстаней від 100 до 3100 верст з платнею, яка збільшувалась від 100 до 1500 верст на 2 коп., а від 1500 до 3100 – на 1 коп.; нижня межа – до 100 верст – складала 6 коп. з лоту; найвища – для 3100 та понад – 50 коп. [4, с. 272].

Слід зазначити, що з 1781 р. до двох традиційних видів поштових послуг (пересилання листів і посилок) додався третій

– пересилання грошей. Необхідність запровадження нової послуги з пересилки грошових переказів була пов'язана із зростанням товарно-грошових відносин та створенням у повітах державних скарбниць. Розмір страхового збору у 1807 р. розраховувався залежно від відстані: до 500 верст – 0,5%, понад – 1% [4, с. 272].

Наступна реорганізація в системі поштового обслуговування відбувалася в 1811 р., коли Головне правління поштових справ було перетворене на Поштовий департамент та передане в підпорядкування Міністерства поліції, аз 1819р. – Міністерства внутрішніх справ [1, с. 17].

Служба зв'язку в Російській імперії у процесі розвитку намагалася активно використовувати у своїй роботі найбільш прогресивні методи та способи роботи, поширені в поштових установах інших країн. Підсумком цієї роботи стало проведення адміністративної реформи 1830 р. В її основу було покладено систему англійської поштової служби, оскільки поштова адміністрація Англії застосовувала такі критерії щодо надання поштових послуг як швидкість доставки кореспонденції та вдосконалення структури управління, що сприяло підвищенню ефективності поштових операцій і давало позитивні економічні результати.

Відповідно до наказу Сенату від 22 жовтня 1830 року, з 1 січня 1831 року ліквідовувались губернські поштамти, а замість них створювались губернські поштові контори, які поділялись на 3 класи. З метою розширення і упорядкування мережі поштових установ в 1831 році було затверджено "Положення про нове улаштування поштової частини". Поштові установи України включалися до 4-ї, 5-ї та 6-ї загальноросійських поштових округ, а поштові контори в містах в залежності від обсягів та інтенсивності здійснюваних операцій відносилися до того чи іншого класу [3, с. 803]. Для контролю за діяльністю поштових установ було організовано 11 поштових округів під керівництвом пошт-інспекторів. Пошт-інспектори двічі на рік були зобов'язані відвідувати закріплені за ними поштові установи, контролювати їх роботу, перевіряти утримання поштових станцій, організацію перевезення пошти. Звіт про результати перевірки подавався Поштовому департаменту.

Мережа поштових установ України згідно наказу Сенату мала таку структуру:

IV округ – Слобідсько-українська губернія (губернська контора в Харкові – 2 класу, повітові контори в Охтирці – 2 класу, в Ізюмі, Валках, Старобельську – 3 класу, Куп'янську, Змієві, Богодухові, Лебедині, Вовчанську, Сумах, Чугуєві – 4 класу);

V округ – Волинська губернія (губернська контора у Житомирі – 1 класу, прикордонна контора у Радзівілові – 2 класу, повітові контори у Бердичеві – 1 класу, Острозі, Дубно, Володимирі – 2 класу, Старокостянтинові, Луцьку, Ковелі, Новоград-Волинському, Овручі – 3 класу, Заславі, Кременці, Рівному, Волочиську – 4 класу);

Подільська губернія (губернська контора в Кам'янці-Подільському – 2 класу, повітові контори в Могилеві, Брацлаві, Балті, Тульчині – 1 класу, Проскурові – 2 класу, Ольгополі, Лютичеві, Вінниці, Літині – 3 класу, Ямполі, Гайсині, Хмельнику, Літніовах (Ушицька), Барі – 4 класу);

VI округ – Чернігівська губернія (губернська контора в Чернігові – 2 класу, повітові контори в Ніжині, Стародубі, Глухові – 1 класу, Козельці – 2 класу, Новгород-Сіверську, Гродні, Кролевці, Мглині, Борзні, Батурині – 3 класу, Ново-Зибкові, Суржі, Острозі, Сосниці, Конотопі, Почепі – 4 класу);

Полтавська губернія (губернська контора в Полтаві – 2 класу, повітові контори в Кременчуці – 1 класу, Ромнах, Прилуках, Пирятині, Хоролі – 2 класу, Дубках, Переяславі, Зінькові, Костянтинограді – 3 класу, Кобеляках, Лохвиці, Миргороді, Золотоноші, Гадячі, Градижську – 4 класу);

Київська губернія (губернська контора в Києві – 2 класу, повітові контори в Звенигородці, Василькові – 2 класу, Богуславі, Махнівці, Сквирі, Литовці, Радомишлі, Тараші – 3 класу, Черкасах, Умані, Чигирині – 4 класу. У Шполі поштова контора була на утриманні поміщиці Лопухіної);

Катеринославська губернія (губернська контора в Катеринославі – 2 класу, повітові контори в Таганрозі – 1 класу, Ромнах, Бахмуті, Ростовській фортеці – 2 класу, Павлограді, Новомосковську – 3 класу, Олександрівці, Луганському заводі, Маріуполі, Верхньодніпровську, Слав'яносербську – 4 класу);

Таврійська губернія (губернська контора в Сімферополі – 2 класу, повітові контори в Перекопі – 1 класу, Феодосії, Севастополі, Мелітополі, Оріхові – 3 класу, Євпаторії, Керчі, Керубазарі, Олешках, Бахчисараї, Алушті – 4 класу);

Херсонська губернія (губернська контора у Херсоні – 1 класу, прикордонні контори у Одесі та Дубоссарах – 1 класу, повітові контори у Миколаєві, Єлисаветграді – 1 класу, Тирасполі – 2 класу, Новомиргороді, Ольвіополі, Бериславі, Вознесенську – 3 класу, Олександрії, Овідіополі, Крилові, Очакові, Бобринці – 4 класу);

Бесарабська область (губернська контора в Кишиневі – 1 класу, повітові контори в Ізмаїлі – 1 класу, Хотині, Новоселиці, Рені, Кілії – 2 класу);

Путивль – повітова контора 4 класу в Курській губернії [1, с. 18-19].

Незважаючи на зростання кількості поштових установ, їх було недостатньо, особливо в сільській місцевості.

У 1830 році зміни торкнулися і тарифів. Указом Сенату від 4 липня 1830 року замість 31 рівня такси було запроваджено 12 рівнів прогресивного збільшення. Максимальний розмір оплати становив 1 рубль [4, с. 273-274].

Зростання прибутків та обсягу кореспонденції змусили Сенат шукати нових шляхів спрощення пересилки листів та поштового діловодства. Спеціальним указом від 30 липня 1843 р. встановлювалась нова такса вагового збору, яка ставала єдиною для всіх відстаней і складала 10 копійок сріблом з одного лота [4, с. 275]. Правильність цього нововведення підтверджують наступні дані, зокрема у 1839 році було відправлено 75 млн. листів, а у 1841 році – 197 млн. листів [4, с. 276]. Одночасно зросли і прибутки поштових установ за пересилку листів, які у 1841 р. становили 480 000 руб. сріблом [4, с. 276].

19 листопада 1845 р. спеціальним указом в Росії вводились "штемпельні куверти" для міської пошти [1, с. 38]. 1 грудня 1845 р. вони надійшли до поштових установ країни. У 1849 р. на Ропшинській імператорській паперовій фабриці були надруковані конверти для міжміської кореспонденції. Замість марки на конверті було зображено штемпель синього або червоного кольору. Наступною стадією у розвитку цієї системи було запровадження, за прикладом європейських країн, поштових марок, які усунули необхідність суворо дотримуватися встановлених розмірів листа і тим самим полегшили процедуру сплати за кореспонденцію. З 1 січня 1858 р. вводились поштові марки для простих міжміських листів.

У першій половині XIX століття листи від населення приймались безпосередньо у поштових установах. У 1845 році з'явилися дерев'яні поштові скриньки, які виставлялися на вулиці недалеко від пошти [1, с. 22]. З 1887 року їх почали розміщувати в багатолюдних місцях (біля залізничних вокзалів, державних установ тощо). Згідно з вимогами Поштового статуту 1880 року, поштові скриньки фарбували у темно-зелений колір. Листи з поштових скриньок виймалися двічі на день, час виїмки завжди вказувався з точністю до хвилини.

Отже, у першій половині XIX століття у галузі поштового зв'язку, що функціонувала в Україні, відбулися зумовлені розвитком продуктивних сил суттєві зміни. Вони торкнулися передусім структурної реорганізації мережі поштових установ, реформування системи зборів, запровадження стандартних конвертів та спеціальних поштових карток. Доцільність і правильність проведених реформ доводить факт зростання протягом першої половини XX ст. у 3,5 рази поштових зборів, збільшення на 122 млн. кількості пересланих листів.

Література

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта) / Бизина В.Г. – К., 2000. – 91 с.
2. Мухін В.Г. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / [Мухін В.Г., Мороз В.М., Дюков П.А. та ін.]; під ред. В.Г. Мухіна – К., 2002. – 328с.
3. Энциклопедический словарь [Издатели Ф. Брокгауз, И. Эфрон] – СПб., 1909. – Т. XXIV. – 920 с.
4. Соколов Н.И. История таксы весового сбора за пересылку простых иногородних писем в России / Н.И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – Февраль. – С. 269-281.
5. Соколов Н.И. О происхождении почты / Н.И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – 1893. – Август. – С. 713-723.

ЯШИН В.О.,
старший викладач (КДПУ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛІСАВЕТГРАДСЬКОГО КОМІТЕТУ З ДОПОМОГИ ЄВРЕЯМ, ПОСТРАЖДАЛИМ ВНАСЛІДОК ПОГРОМІВ (1881-1882 рр.)

Історія антиєврейських погромів 1880-х років, протягом ХХ сторіччя і до нашого часу, часто піддавалася не стільки науковому дослідженню, скільки ставала жертвою наукових заборон та свідомих і несвідомих перекручень на угоду ідеологічним потребам поточної влади. Лише з 1960-х років в зарубіжній, переважно, американській та ізраїльській, а з 1990-х років, у вітчизняній історіографії відбулися позитивні зміни в дослідженні цього питання та почався процес подолання політично детермінованих дослідницьких обмежень.

Однак, до цього часу поза увагою науковців залишається процес ліквідації матеріальних наслідків (нанесеної шкоди), спричинених погромами. Між тим, дослідження цього питання уявляється актуальним з тих позицій, що воно проливає світло на характер, особливості і напрямки зв'язків між окремими єврейськими громадами південноукраїнських земель, рештою громад межі осілості, громадами обох столиць і представниками європейського єврейства, що мали місце в критичний для південноукраїнського єврейства час на початку 1880-х років. Отримані результати дозволяють також глибше дослідити особливості міжетнічних процесів, що відбувалися в південноукраїнських землях у другій половині ХІХ сторіччя.

Прагнучи внести свій скромний внесок в заповнення цієї наукової прогалини, ми визначили основною метою статті встановити характер, зміст діяльності та роль першого за часом створення, Єлісаветградського комітету в організації допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів 1881 року. Уявляється важливим також встановити, хоча б загальним чином, напрямки зв'язків комітету з впливовими лідерами єврейських громад і громадами одновірців інших місцевостей.

На жаль, історіографія винесеного нами в титул питання фактично відсутня. Побічна і безвідносна, єдиним реченням згадка про пожертвування місцевою владою Єлісаветграда коштів

на користь постраждалих євреїв погромів міститься лише у дослідженні С. Лозинського "Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время" опублікованому ще у 1929 році [8, арк. 190]. Решта ранніх і теперішніх досліджень, що тим чи іншим чином стосуються погромних подій, залишають без уваги досліджувані нами процеси.

Щодо джерельної бази, то вона практично обмежується декількома архівними справами, що зберігаються в Кіровоградському обласному архіві, але достатньо повно висвітлюють питання. Це, насамперед, протоколи засідань комітету, бухгалтерські документи (відомості виплати матеріальної допомоги, звіти, квитанції, розписки), переписка з впливовими представниками єврейських громад Росії і Німеччини [2;3;4;5;6]. Додатково нами використовувались матеріали статей лондонської "Таймз" 1881-1882 років, присвячені погромним подіям в південноукраїнських землях [11].

Дослідження питання дає можливість встановити характер, особливості і напрямки зв'язків між окремими єврейськими громадами південноукраїнських земель, рештою громад межі осілости, громадами обох столиць і представниками європейського єврейства. Отримані результати дозволяють глибше з'ясувати особливості міжетнічних процесів, що відбувалися в південноукраїнських землях в досліджувану добу.

Автором вводяться в науковий обіг невідомі раніше архівні документи, що стосуються організації єврейської внутрішньо-етнічної самопомоги в Єлісаветграді у 1881-1882 роках.

15, 16 і 17 квітня 1881 року в Єлісаветграді відбулися масові єврейські погроми – перші у хвилі "південних погромів" 1880-х років. Одразу, як тільки владі вдалося придушити заворушення, перед єврейською громадою міста постало питання ліквідації наслідків погромів. До організації справи взялися свідомі, відповідальні і впливові її лідери.

Вже 20 квітня, ввечері, на квартирі місцевого лікаря Й.Цеткіна відбулося організаційне зібрання ініціативної групи впливових представників єлісаветградської єврейської громади, які фактично утворили ядро створеного ними тоді ж "Комітету по збиранню добровільних пожертвувань на допомогу постраждалих від безладів євреїв Єлісаветграду" [5, арк.1]. До групи засновників комітету увійшли лікарі Й.Цеткін, Загорський і Розенштейн, присяжні повірені Лев Захарович Покрасов і Беренштейн, купці Соломон, Семен і Абрам Рейсери (батько і двоє си-

нів), Тарнопольський, Лев Левович Шкловський, Савелій Осипович Гінзбург, Горфінкель (Гурфінкель), Григорій Леонтійович та Олександр Леонтійович Когон (Коган), купці Слободський і Золотарьов, а днем пізніше – Йона (Юйна) Тьомкін, батько Володимира і Дмитра Тьомкіних, в майбутньому — відомих діячів ревізійоністського сіонізму.

Через день, 22 квітня було обрано правління комітету, до якого увійшли присяжний повірений Беренштейн, лікар Розенштейн, Троцький, Полянський елісаветградський міський рабин Г.Шапіро (Шапіра). Головою комітету було обрано присяжного повіреного Л.З.Покрасова, його заступником ("товаришем") лікаря Загорського, скарбником – купця Григорія Леонтійовича Когона і секретарями лікарів Й.Цеткіна і Розенштейна [5, арк.1].

В якості головного завдання комітету, практично, з перших засідань, було визначено повне відновлення нормального повсякденного життя всіх постраждалих внаслідок погромів, своєрідне відновлення економічного статус-кво, що існувало до погромів.

Влада міста схвально зустріла створення комітету, а міський голова О.Пашутін одразу звернувся до губернатора О.С.Ерделі з листом, в якому прохав санкціонувати створення комітету та його діяльність під безпосереднім керівництвом міської думи [5, арк.1]. Такий дозвіл було отримано, а від імені міської думи до фонду комітету було внесено 1000 рублів [5, арк.11].

Із самого моменту створення, комітет прагнув до залучення якомога більшої кількості благодійників, звернувшись за допомогою в Петербург до барона Горація Гінцбурга, "чайного короля" В.Висоцького, в Москву до Самуїла Полякова, в Лондон до Мозеса (Моше) Монтефіоре а також, в тому числі, через персональні внутрішньоєтнічні зв'язки членів комітету до єврейських громад інших міст і містечок [5, арк. 16(зв.); 6, арк.21-24, 30]. На жаль, незважаючи на зусилля комітету, неєврейське населення міста прохолодно поставилося до питання допомоги постраждалим, але у напружений післяпогромний час іншого годі було й чекати.

Впливові столичні єврейські лідери швидко відгукнулися на заклики елісаветградських одновітців. Відповідь від В.Висоцького на звернення комітету прийшла через місяць, 28 травня. У своєму листі на ім'я Г.Когона, В.Висоцький повідомляв про відправку ним залізницею чотирьох пудів "старого одя-

гу, зібраного на користь постраждалих одновірців у Єлісаветграді", загальною вартістю 500 рублів [5, арк.30-31]. Через два місяці, 29 липня в черговому своєму листі, повідомляючи про надіслання чергової партії одягу, В.Висоцький одночасно просив єлісаветградський комітет опублікувати в часописах "Рассвет" і "Русській єврей" повідомлення про його, Висоцького, матеріальну допомогу. Він також просив надіслати ці публікації до нього офіційно, від імені єлісаветградського комітету, щоби зробити в "Московських відомостях" "повідомлення про надходження до Вас через мене речей" [6, арк. 52].

В травні на заклики єлісаветградських євреїв про допомогу відгукнувся дамський комітет, єврейського сирітського будинку в Санкт-Петербурзі. Члени комітету зібрали і надіслали до Єлісаветграду "п'ять тюків старих і нових речей: одягу і білизни".

Повідомлення про це містилося в листі, що надійшов від "члена дамського комітету Катерини Зак" [6, арк.32]. Власне, це не лист, а невеличка, акуратна, майже витончена листівка, написана дивно-красивим жіночим почерком. Авторка листа Катерина Юліївна Зак (народжена Епштейн) була одночасно кузиною і жінкою Абрама Ісаковича Зака, одного з найбагатших і найвпливовіших євреїв Росії, директора Петербурзького обліково-позичкового банку. Цікаво, що сестра Катерини Зак, Поліна (Пауліна) Венгерова (в шлюбі) у ХХ сторіччі стала відома як авторка однієї з найвідоміших і найкращих книг мемуарів про життя єврейства межі осілої у другій половині ХІХ сторіччя "Спогади бабусі", вперше виданої німецькою мовою у 1908-1910 роках і позаминого року перекладеної російською (українського видання поки що немає) [1]. Батько сестер Катерини і Поліни (Пауліни) Юлій (Єхуда) Епштейн був відомий тим, що написав декілька коментарів до Талмуду.

Самуїл Поляков надіслав в травні 1881 року на адресу комітету 1839 рублів 50 копійок, як можна судити з цієї суми, не тільки власних коштів. Пізніше ним було надіслано ще 500 рублів [5, арк.14]. Комітет звертався до С.Полякова також щодо надання можливості безкоштовного проїзду постраждалим до Одеси [5, арк.3(зв)], але це питання не було вирішене позитивно.

Протягом квітня-вересня 1881 року із Єлісаветграду виїхало 105 євреїв, більшість з яких попрямувала до Кременчука,

решта – в Ольвіополь, Миколаїв, Одесу, Черкаси, Олександрію, Новий Берислав, Новоукраїнку, Фундуклівку, Знам'янку і Балту Проїзд постраждалих оплачувався із загальних залучених коштів комітету [6, арк.6-6(зв),77].

В якості невідкладної форми допомоги постраждалим євреям, в перші післяпогромні дні, коли кількість постраждалих ще була невідома, були запропоновані харчові видачі борошном і печеним хлібом. Після встановлення більш точної кількості постраждалих, з 27 квітня комітет перейшов до адресних грошових виплат, сума яких змінювалась в залежності від наявних у комітету коштів [5, арк.5]. В перші після погромні дні, коли десятки єврейських родин міста опинилися в порушених і пограбованих будинках і без засобів до існування, борошно, печений хліб, а з 27 квітня – гроші, одразу передавалися уповноваженим членам комітету і волонтерам для безпосередньої роздачі постраждалим.

В результаті вжитих енергійних заходів, комітету вдалося запобігти виникненню голоду і хвороб серед постраждалих і забезпечити їх коштами для щоденного харчування. Вже з початку травня комітет перейшов до вирішення завдання відновлення економічного стану постраждалих "настільки, щоби вони могли займатися своєю справою" [5, арк.6]. Для цього було прийнято рішення членам комітету особисто, на місці встановити необхідність надання допомоги конкретним особам та скласти відповідні реєстри. Передбачалося надати матеріальну допомогу, грошима і матеріалами а) особам, у яких постраждало житло; б) розореним торговцям на відновлення торгівлі; в) ремісникам, надавши їм можливість відновити втрачені знаряддя праці; г) надати грошову допомогу прикажчикам і меламедам, що втратили місце роботи [5, арк.6].

Ремісникам і купцям, що втратили своє майно, комітет надавав допомогу від 10 до 50 рублів сріблом, іноді і більше [6, арк.13, 25-26]. Наприклад, приймалися такі рішення, як-от 3 травня: про виплату 50 рублів "Шварцу на поправку будинку", "Гавриїлу Бруну 20 рублів на коня", тощо [5, арк.7]. Однак, не всі торговці могли претендувати на допомогу. В протоколі №9 від 3 травня зафіксовано рішення "постановили не видавати допомогу тим, хто торгує горілкою" [6, арк.7].

Організатори комітету ефективно використовували механізми внутрішньоєтнічної взаємодопомоги. Коли стала відчуватись гостра нестача коштів, а пожертви з інших місцевостей тимчасово знизились, комітет, без зайвого сорому, знайшов за потрібне "запросити для пожертвувань місцевих купців пп. Давида Горського, В. Гольденберга і Є. Гольденберга" [5, арк. 10], адже за давніми традиціями взаємодопомоги благодійницька турбота про нужденних була обов'язком заможної верхівки єврейської громади. Так, гостро необхідне для продуктивних роздач в перші після погромні дні борошно закуповувалося зі знижкою до 11% у скарбника товариства купця Г.Л.Когона, який, в свою чергу, закупив зерно для виготовлення цього борошна у одновірців Гріншпун і Бершадського також із знижкою і такі закуски проводилися декілька разів [5, арк.1-1(зв), 3(зв.), 4]. Лікарі Цеткін, Загорський і Розенштейн погодилися видавати ліки "безкоштовно, на рахунок комітету", а провізор Гольдберг продавати ліки для постраждалих зі знижкою 40% [5, арк.2(зв.)]. Ліс (дубові дрова) закуповувався у єврейського купця і активного благодійника Янкеля Френкеля із скидкою більше 30% та доставкою за власний рахунок [6, арк.3]. Скло було придбане через посередництво, аналогічного єлісаветградському, Київського єврейського комітету [5, арк.19].

Пожертвування надходили щоденно і сума їх різнилася: від одного рубля, що надійшов від учня 8-го класу Полтавської класичної гімназії Леві Резника і до декількох сотень и тисяч (як від барона Г.Гінцбурга) рублів. Перше з пожертвувань, на суму 12 рублів, надійшло від мешканця Одеси А.Гольденберга [5, арк.4]. Про кожне надходження доповідалося на засіданнях комітету. Всі надходження ретельно реєструвалися, а касові книги щотижнево ревізувалися [5, арк.12].

На середину травня потік пожертвувань вже був досить міцний. Так, якщо на 14 травня було залучено 19 696 рублів благодійницьких внесків, то на 29 травня ця сума становила 21 581 рубль. Лише за один день 14 травня на адресу комітету поступило 7 875 рублів, в тому числі 1000 рублів від Єлісаветградської міської думи і 5000 від барона Г.Гінцбурга [5, арк.11, 13(зв)].

Благодійницькі внески надходили майже з усіх місцевостей, де мешкали євреї: з Одеси, Миколаєва, Києва, Бердичева,

Херсона, Варшави (більше всього – 2000 рублів), Полтави, Харкова, Галича Костромської губернії, Ростова-на-Дону, Москви і Петербурга і навіть Єкатеринбурга. Але, безперечно, найбільшим благодійником виступив барон Горацій Гінцбург. Всього ним було пожертвовано 33 000 рублів – спочатку 5000, потім 10 000, потім ще 18 000 рублів, що, в цілому, становило на той час величезну суму [5, арк.11,14,16].

Барон Гінцбург особисто адресував два свої листи елісаветградському комітету. В першому своєму листі, датованому 29 травня 1881 року, барон просив комітет обов'язково "доставити як звіт про розподіл коштів, так і відомості про поточний стан справ у краї, ваші потреби, приблизний розмір допомоги, яка ще потрібна" [5, арк.37]. Одночасно він висловлював сподівання, що цей "жахливий погром був останнім гонінням на євреїв", одночасно закликаючи членів комітету "і надалі працювати для загальної користі" [6, арк.37]. (Цікаво, що слово "Бог" барон написав повністю, а не "Б-г", як це зробив би релігійний юдей).

В другому листі, від 12 червня 1881 року, писаному бароном, але підписаному також і банкіром Абрамом Заком, Г.Гінцбург повідомляв про створення в Санкт-Петербурзі "у зв'язку із напливом значних пожертвувань на користь постраждалих на півдні євреїв" спеціального комітету для розподілу благодійницької допомоги [6, арк.47]. Головою петербурзького комітету був лідер петербурзької громади барон Г.Гінцбург, а членами – Абрам Зак, петербурзький рабин і громадський діяч доктор Авром (Авраам) Нотович Драбкин та присяжний повірений О.Біншток, а секретарем син Г.Гінцбурга – Давид Гораційович Гінцбург, в майбутньому—сходознавець, письменник і громадський діяч. В цьому листі Г.Гінцбург наголошував на важливості "відновлення дрібної торгівлі в такому важливому місці, як Єлісаветград" та повідомляв про свій намір надіслати додатково ще 18 000 рублів [6, арк.47].

Американський історик Йонатан Френкель (Jonathan Frankel), справедливо називаючи в своїй монографії події 1881 року "кризою безпрецедентних в сучасній історії масштабів" [10, арк.80], на нашу думку, дещо помилявся, додаючи, що "початкова реакція єврейського співтовариства на неї виявилася нерішучою і, навіть, рутинною... коли визнані лідери єврейської

громади в Петербурзі почали збирати кошти на допомогу постраждалим, суми пожертвувань ледь перевищували мінімальні" [10, арк.80]. З посиланням на івритомовну "Olami" ієрусалимського видання 1927 року Мордехая Бен Гілея Га-Когена (Mordecai ben Hillel Hacohen), Й.Френкель повідомляв, що, начебто, "залізничний магнат Самуїл Поляков дав... 1000 рублів, а банкір Абрам Зак – і зовсім 500 рублів" [10, арк.80].

Американський дослідник дещо помилявся. Петербурзький єврейський комітет діяв досить успішно, адже саме від цього комітету тільки Єлісаветградський комітет отримав більше 35 000 рублів. Втім, ця невелика хиба монографії була об'єктивно обумовлена занадто утрудненим доступом до джерел на час написання докторської дисертації, що стала основою монографії історика, адже перша писалася ще у 1960-ті роки.

Єлісаветградський комітет підтримував активні контакти, крім петербурзького, також і з київським "Комітетом для допомоги євреям, постраждалим в результаті погромів", одеським "Комітетом для роздачі допомоги постраждалим євреям Новоросійського краю" та з представниками впливового німецького єврейства.

Комітет (скоріше за все, в особі Г.Когона, оскільки відповіді приходили на його ім'я), звертався в Берлін, до представників відомого банкірського дому Блейхредерів [6, арк.46]. Представник Блейхредербанка (на жаль, підпис в документі вкрай нерозбірливий) в короткому листі, відправленому наприкінці червня 1881 року, повідомляв про можливість відправлення грошей через, вже згаданий вище, Петербурзький обліково-позичковий банк А.Зака [6, арк.46].

Берлінський банк Блайхрєдерів був фактично відділенням паризького банку Ротшильдів, а сам Герсон Блейхредер, старший син і спадкоємець засновника банку Самуїла Блейхредера, підтримував тісні ділові і особисті стосунки з Ротшильдами. Специфічна ж цікавість Ротшильдів до європейської політики, особливо, її екстремальних аспектів була добре відома в описуваний час. Відомо й те, що Г.Блейхредер був багаторічним конфідентом Отто Бісмарка у банківсько-фінансових справах останнього.

Досить цікавим є ще один лист з Берліну, від імені "Берлінського комітету з допомоги нужденним євреям Росії", що надій-

шов в серпні того ж року за підписом "Carl Bernstein" [6, арк.46]. Нами встановлено, що автором листа був Карл Ілліч Бернштейн (1842-1894), приват-доцент (з 1887 року – професор) Берлінського університету. Уродженець Одеси, у 1864 році він став першим євреєм, якому було дозволено захист докторської дисертації в Берлінському університеті. Карл Бернштейн був активним прихильником ідеї еміграції євреїв із Росії, а з 1881 року брав активну участь в діяльності Берлінського колонізаційного комітету, що побічно слугує підтвердженням його авторства.

К.Бернштейн просив Г.Когона надати дані про кількість постраждалих, назви населених пунктів, де відбулися погроми, розмір нанесених збитків, стан і характер допомоги постраждалим. Берлінський комітет цікавився принципами визначення кількості постраждалих і розподілу благодійницьких коштів, а також характером і обсягом зв'язків елісаветградського і петербурзького комітетів.

Берлінський комітет висловлювався щодо більш масштабного вирішення "єврейського питання" в Росії. К.Бернштейн писав: "В нашому комітеті виникло питання, чи не буде доцільним тепер здійснити щось більше і радикальніше, що знищить коріння зла? Зрозуміло, спільно із західноєвропейськими і російськими комітетами допомоги. Головне в тому, щоби забезпечити російським євреям свободу пересування по всій країні і можливість еміграції (курсив наш – В.Я.). Як тільки буде виконано перше, слід приступати до другого. Питання в наступному: чи буде дозволена еміграція російським урядом? Чи можливо розраховувати на зворотну допомогу з боку російських євреїв? Чи буде організована спільна діяльність тутешніх і російських комітетів?" (переклад з німецької наш – В.Я.) [6, арк.39(зв.)].

Вочевидь, у комітету були серйозні плани щодо реальної і кардинальної допомоги своїм російським одновірцям. Карл Бернштейн запевняв Г.Когона в тому, що викладене в листі є офіційною точкою зору репрезентованої ним організації і закликав останнього до співпраці [6, арк. 39(зв.)].

За нашими підрахунками, з 24 травня 1881 року до 14 квітня 1882 року була здійснена 4231 виплата постраждалим від погромів євреям на загальну суму 34 389 рублів 65 копійок [6, арк.13-22(зв.)]. Кількість ордерів на виплати істотно перевищувала кількість осіб, що отримували допомогу, адже багато хто з

постраждалих отримував по декілька виплат. Документи, що збереглися, дають можливість встановити структуру виплат і їхню середню суму. Нижченаведена узагальнююча таблиця складена на підставі ордерів на виплати, поданих відповідальними членами комітету в якості звіту.

Виплати до 5 рублів призначалися і витрачалися, як правило, на харчування. Межу другого рівня виплат ми встановили для зручності в сумі 12,5 рублів, оскільки далі іде розрив в рівні виплат і наступні суми починаються з 20 рублів. На суму від 5 до 12,5 рублів можна було придбати який-ніякий одяг, свійську птицю, побутовий реманент, здійснити дрібний ремонт в помешканні. Суми від 20 рублів призначалися, як правило, для ремонту будинку, купівлі дрібної і великої рогатої худоби, відновлення ремісничих занять, а більші суми – і для відновлення торгівлі.

Таблиця 1.

Суми і обсяг грошових виплат, здійснених Єлисаветградський комітетом допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів 15 та 16 квітня 1881р.

Категорія виплат	Кількість виплат	Загальна сума виплат, рублів	Середня сума однієї виплати, рублів
до 5 рублів	2 459	5 991, 92	2,44
>5 і до 12,5 рублів	1 249	10275,68	8,23
>12,5 рублів	523	18 122,05	34,65
Всього	4 231	34 389,65	8,12

(Дані за [5, арк.13-22(зв)]. Підрахунки автора.)

З липня 1881 року кількість і суми виплат постраждалим почали неспинно знижуватись, що було пов'язано із нормалізацією ситуації в єврейській громаді міста. Останні виплати постраждалим зафіксовані в квітні 1882 року [4, арк.22(зв)]. Однак, діяльність товариства продовжувалась і наявні гроші використовувалися на користь єврейської громади. На клопотання І.Тьомкіна, у вересні 1882 року комітет виділив 500 рублів "на облаштування класів у молитовному будинку", а за клопотанням Н.Тартаковського було виділено 300 рублів на потреби ремісничого училища [6, арк. 56,57].

За безкоштовною медичною допомогою, що її надавав цей комітет, звернулася незначна кількість постраждалих євреїв. За рахунок цього комітету із місцевої аптеки Гольдберга з 22 квітня до 30 квітня було видано ліків всього на 12 рублів 53 копійки [6, арк.27]. В період з 1 травня по 16 травня 1881 року за медичною допомогою звернулося 12 осіб, що отримали ліків на 32 рублі 80 копійок, в основному – різного роду мазей [6, арк.1]. З огляду на дбайливе ставлення євреїв до стану свого здоров'я, наведені дані свідчать, що кількість осіб, фізично постраждалих внаслідок погрому, була незначна.

Слід сказати, що питання про реальну суму збитків від погрому є доволі заплутаним, а суми—істотно перебільшеними. При роботі над цією статтею нами було встановлено, що першоджерелом, яке оприлюднило недостовірні відомості, скоріше за все, була лондонська "Таймз". У 1881 році в цьому виданні було вміщено серію статей, присвячених південноукраїнським пограмам. Наступного, 1882 року всі ці статті вийшли окремою збіркою під назвою "Persecution of the Jews in Russia" ("Переслідування євреїв в Росії") [11].

Отже, "Таймз" писала, що під час Єлісаветградського квітневого погрому 500 будинків і 100 магазинів було зруйновано, а всього на 2 мільйони рублів власності пограбовано та знищено ("500 houses and 100 shops were destroyed... the property destroyed and stolen was reckoned at two million roubles" [11, p.4]. Також повідомлялося про виявлення мертвим єврея Золотарьова, але причини його смерті не вказувалися.

Через чверть століття у статті "Yelisavetgrad (Elisabethgrad)", вміщеній у "Jewish Encyclopedia" Нью-Йоркського видання 1906-1912 року читаємо: "500 houses and 100 shops were demolished; and 2,000,000 rubles worth of property was stolen or destroyed", але при цьому додавалося вже, що "багато хто був вбитий" ("many persons were killed") [12, c.592].

Ще двадцятьма роками пізніше С.Лозинський, вже без уточнення джерела, писав: "Пізніше було встановлено, що євреї постраждали на 2 мільйони рублів; зруйновано і пошкоджено було 418 будинків і 290 торговельних приміщень" [8, с.190].

На жаль, ці помилкові відомості до цього часу мигтять в різних виданнях, які ми тут не вказуємо лише за браком часу і місця.

Для встановлення справжньої суми збитків, на підставі наявних архівних та інших даних, нами було підраховано орієнтовну суму збитків, завданих єврейській громаді. При цьому, оскільки в архівних фондах документи щодо вартості нерухомості міста на 1881 рік відсутні, нами були використані документи за інші найближчі роки.

Так, у 1868 році загальна оподатковувана вартість нерухомості Єлісаветграда склала 1 119 270 рублів [9], а у 1874 році – 1 521 625 рублів [3, арк.1-153]. При цьому, питома вага єврейської нерухомості, як кількісна, так і вартісна, не перевищувала 30-33% [2, арк.1-132; 3, арк.1-134]. Не буде помилкою вважати, що вартість нерухомості в Єлісаветграді у 1881 році у порівнянні з 1874 збільшилась несуттєво. Також з високою ймовірністю можна стверджувати, що ця сума ніяк не перевищувала 1,7-1,8 мільйона рублів, а вартість належної євреям нерухомості не перевищувала 500-600 тисяч рублів. Вартість же торговельної нерухомості "на площах і базарах" міста (крамниці, крамнички, "рундуки") становила 81 500 рублів [4, арк.153], з якої євреям належало близько 2/3, [3, арк. 94-100]. Вартість товару в середній єврейській крамничці, в основному, не перевищувала 100 рублів.

У доповіді Херсонської земської управи земському зібранню подана цифра збитків по губернії, встановлена із слів самих постраждалих, а саме 2 575 443 рублі 75 копійок. Ця сума охоплює збитки у чотирьох містах, на двох станціях залізниці, в двох містечках, в 40 селищах і селах [7, с.1183]. Тобто, сума у 2 мільйони рублів збитків по Єлісаветграду, вочевидь, ніяк не корелюється з цифрою збитків по губернії.

Отже, сума збитків у 2 мільйони рублів перебільшена, щонайменше, на два порядки і реальні збитки навряд чи становили більше, як 30 000 рублів.

Єлісаветградський погром 15-16 квітня 1881 року став лише початком великої хвилі погромів і вже на початку травня цього ж року допомога знадобилася євреям інших міст і містечок українського Півдня. Вже на другому засіданні комітету, що відбулося на квартирі О.Когона 21 квітня, брат останнього, Б.Когон, повідомив про погроми в Голті і про необхідність тамтешнім "сімействам в кількості 150 надіслати рублів 100". Доставити гроші голтським євреям погодився купець Гурфінкель

[5, арк.2-2(зв)], а шостого травня в Голть було відправлено ще 100 рублів з фонду Єлісаветградського комітету [6, арк.11]. Також грошову допомогу в розмірі всього 300 рублів сріблом отримали сім постраждалих євреїв села Верблюдка Олександрівського повіту [6, арк.13].

Наприкінці 1881-на початку 1882 року за рішенням Єлісаветградського комітету було надіслано на допомогу варшавським євреям, постраждалим від погромів 300 рублів. Від імені Варшавського комітету подяку за це висловив в спеціальному листі за № 1627 від 25 січня (7 лютого) 1882 року голова Варшавського комітету допомоги генерал-лейтенант Н.Шерешевський [6, арк.80].

З середини літа 1881 року засідання комітету практично припиняються. Якщо за квітень-серпень 1881 року відбулося 32 засідання, то за період з вересня 1881 року до 2 травня 1882 року (дата останнього протоколу) всього лише 7 засідань, з проміжком часу іноді більше двох місяців між засіданнями. В квітні 1881 року віддрукований в типографії узагальнений звіт про діяльність комітету було передано до міської управи на її запит, куди було перенесено і місцезнаходження самого комітету [6, арк.85].

В процесі дослідження архівних джерел нами не було знайдено свідчень щодо будь-якої помітної допомоги з боку неєврейської громади постраждалим євреям, окрім зазначеної вище лепти Єлісаветградської міської думи.

Висновки. 1. Єлісаветградський комітет допомоги євреям став ефективним інструментом внутрішньоєтнічної допомоги єврейської громади одновірцям, постраждалим внаслідок погромів 1881 року. В процесі ліквідації матеріальних наслідків погромів рельєфно і наочно проявилася унікальна внутрішньоєтнічна єдність єврейства. Ця єдність не була детермінованою ані державними кордонами, ані громадським чи то суспільним статусом єврейських лідерів і благодійників. Безплідність, згубність і небезпека популярної тоді асиміляції як ідеї і соціальної практики дедалі ставала очевидною.

2. Найбільшу організаційну і розпорядницьку роль в діяльності Єлісаветградського товариства, безперечно, відіграв купець Григорій Коган. Його особисті контакти і зв'язки з впливо-

вими представниками єврейства в Росії і за кордоном забезпечили надходження достатнього обсягу коштів для забезпечення реалізації основних цілей діяльності комітету.

3. В процесі діяльності Єлісаветградського комітету, як, пізніше, інших аналогічних комітетів, виникали нові, розвивалися і набували об'єктивної форми зв'язки між єлісаветградською та іншими, територіально і державно відокремленими єврейськими громадами. Необхідною і достатньою умовою цих зв'язків було самоусвідомлення їх учасниками нерозривної внутрішньо-етнічної єдності. Важливе значення мали також особиста увага і вагома матеріальна допомога постраждалим з боку високих і впливових єврейських покровителів, близьких до монарших осіб Європи і Росії.

Отже, діяльність Єлісаветградського товариства була яскравим прикладом того, як єврейські громади, перебуваючи у етнічно недоброзичливому оточенні, при юридично закріпленому упередженому ставленні держави, за відсутності національно-державних механізмів соціального захисту особи, розширюючи старі і створюючи нові механізми самодопомоги, спромоглися швидко ліквідувати важкі матеріальні наслідки погромів 1881 року.

Джерела та література

1. Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке [Текст] / Венгерова Полина Юлиевна ; [пер. с нем. Элла Венгерова]. — Москва: Мосты культуры – Гешарим, 2003. — 352 с.
2. Державний архів Кіровоградської області, ф.18, Єлісаветградська міська дума, оп.1, спр.510. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна на 1865 рік, на 132 аркушах.
3. Там само, ф.78, Єлісаветградська міська дума, оп.13, спр.4. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна в місті Єлісаветград, Херсонської губернії, 1875 рік, на 134 арк.
4. Там само, ф.78, Єлісаветградська міська управа оп.13, спр.5, Розкладкові відомості податку з нерухомості в місті Єлісаветград, Херсонської губернії, 1874 р., на 153 арк.
5. Там само, ф.78, оп.13, спр.7, Протоколи засідань комітетів по збиранню добровільних пожертвувань на користь постраждалих євреїв від погрому в місті Єлісаветграді (20 квітня 1881 – 2 травня 1882), на 23 аркушах.

6. Там само, ф.78, оп.13, спр.8, Клопотання бідних євреїв, ухвали комітету допомоги бідним євреям про надання їм допомоги (16 травня 1881 — 25 січня 1883), на 88 арк.
7. Доклад Херсонской губернской земской управы Херсонскому губернскому земскому собранию очередной сессии 1881 года, 16-го октября 1881 года // Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Часть вторая. Губернии: Харьковская, Екатеринославская, Киевская. Таврическая, Волынская, Бессарабская, Полтавская, Херсонская, с Одесским градоначальством и Подольская. — Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел. — 1884. — паг.1. — С. 1178-1202.
8. Лозинский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время [Текст] / Самуил Горациевич Лозинский. — Москва: Атеист, 1929. — 205 с.
9. Раскладка Высочайше утвержденной суммы налога с недвижимых имуществ Херсонской губернии между городами, местечками и посадами [Текст] / Без автора // Херсонские губернские ведомости. — 1868. — 18 марта. — С. 36.
10. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862-1917 [Текст] / Йонатан Френкель; [пер. с английского С.Ильин]. — Москва: Мосты культуры — Гешарим, 2008. — 847 с.
11. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the "Times", with Map and Appendix. — London: Printed in Spottiswoode & Co., New-Street Square. — 1882. — 31 p. (app.).
12. Yelisavetgrad (Elisabethgrad) // Jewish Encyclopedia; a descriptive record of the history, religion, literature and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day / Prepared under the direction at Cyrus Adler (and others). Isidore Singer, Managing editor. — New York: Funk and Wagnalls, 1901-06, — Vol. 12. — P. 592.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук (КДПУ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ В УРСР (30-ті роки ХХ ст.)

Роки існування Української незалежної держави концентровано увібрали в себе весь драматичний спектр вітчизняної історії, змушують науковців з особливою уважністю аналізувати її повчально-застережливі сторінки.

Об'єктивні, принципові висновки з минулого історичного досвіду можуть бути корисними щодо розуміння сутності процесів, що протікають сьогодні, й пролити світло на їх перспективу та ймовірні результати. Досвід минулого необхідно враховувати в сучасній практиці державотворення через його наукове узагальнення та критичне осмислення, а не використовувати віднайдені в минулому готові рішення розв'язання сучасних проблем, якщо зовні вони навіть здаються однотипними, хоча таких готових "рецептів" минуле нам просто не залишило.

Розбурханість політичних пристрастей довкола державотворчих процесів сьогодення в Україні актуалізували вивчення практичної діяльності інституту виборів. У цьому контексті актуальною виглядає проблема діяльності виборчих комісій, в УРСР.

Потреба об'єктивного, звільненого від ідеологічних нашарувань, зваженого погляду на діяльність виборчих комісій в 30-тих роках української радянської державності видається актуальною як в науково-пізнавальному, так і в практичному плані.

Предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних з діяльністю виборчих комісій в УРСР.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані документи від різних рівнів, вищих органів влади і управління УСРР, УРСР та обласних партійних органів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 30-тих років ХХ ст., коли відбувався процес початкового формування і діяльності виборчих комісій.

Методологічні принципи, якими керувався автор, виходять з вимог всебічного аналізу історичних процесів та явищ: об'єктивного аналізу діяльності виборчих комісій, наукового плюралізму, критичного ставлення до об'єкта дослідження, аналітичного підходу до опрацьованого матеріалу.

В правовій і історичній науці відносно досліджуваної проблеми майже немає дослідницьких робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти щодо виборчих комісій, до того ж не позбавленні ідеологічного забарвлення минулих років [1]. Значення діяльності виборчих комісій в УРСР в 30-ті роки ХХ ст. їх вплив на виборчий процес залишається не вивченим.

Загальновідомо, практична реалізація статусу виборця як особи, яка володіє активним виборчим правом, потребує включення цієї особи до спеціального документу – списку виборців, що є основним механізмом реалізації принципу загального виборчого права. Однак при цьому зазначений принцип вступає у взаємодію з іншими засадами – рівності виборців (один громадянин – один голос) та однократності голосування (голос громадянина може бути використаний лише на одній виборчій дільниці). Саме тому складання списків виборців завжди є надзвичайно відповідальним повноваженням, яке забезпечує дотримання (або недотримання) зазначених виборчих засад.

У відповідності з законодавством в УССР та УРСР підготовку і проведення виборів повинні були організовувати і проводити колегіальні органи – виборчі комісії. Виборчі комісії не були постійно діючими органами, а створювались і працювали в період підготовки і проведення виборів до рад різних рівнів. В діючих у 30-ті роки "Положеннях про вибори" були відведені спеціальні розділи, в яких визначались завдання виборчих комісій [2, с. 25,23].

Згідно законодавства для організації виборів запроваджувались центральні і місцеві, а у великих містах районні виборчі комісії. Центральна виборча комісія складалась із представників губернських (окружних) комітетів партії, союзу профспілок і управлінь виконкомів, повинна була здійснювати організаційні та контрольні функції відносно виборчого процесу. В завдання місцевих комісій входило складання списків виборців, виявлення і усунення з них осіб, які були позбавленні виборчих прав та проведення голосування і підведення його результатів, забезпечення законності в ході виборчих кампаній.

Згідно з Положення про вибори (1930, 1934 рр.) [3, с. 153-163] організація виборчих комісій передбачалась при усіх виконавчих комітетах рад. Крім того, організовувались дільничі виборчі комісії, а практика попередніх виборчих кампаній знала ще організацію фабрично-заводських виборчих комісій, останні створювались також при установах, їм допомагали групи сприяння. Комісії повинні були здійснювати організаційні функції, пов'язані з реєстрацією кандидатів в депутати, проведення голосування і підведення його результатів, забезпечення законності при виборах. Крім того, такі питання, як облік виборців, громадян, позбавлених демократичних прав, проведення агітаційно-роз'яснювальної і масової роботи, звітної кампанії представників органів влади і т.п. доручались виборчим комісіям і успішність виконання останніми цієї роботи знаходилась в залежності від їх якісного складу.

Положення про вибори визначали склад виборчих комісій, які складались з голови (його призначала президія відповідного виконкому) і членів: представників міськради, профспілок, комсомолу, органів НКВС, Червоної Армії.

Але тоталітарний режим орієнтувався на централізацію влади в руках партійного апарату. Тому персональний склад міських, районних і сільських виборчих комісій на практиці визначався і "рекомендувався" останніми і, як правило, включав секретарів партійних комітетів різноманітних рівнів.

Характерним для виборчих комісій досліджуваного періоду є склад міської комісії Кривого Рогу Дніпропетровської області з виборів до рад 1934-1935 років, до складу якої входили: І.К.Бумаков – начальник відділу МШС, Е.М.Волков – начальник військової частини, В.С.Кисильов – голова міськради, В.М.Маслик – голова міської профспілки, С.Н.Новицький – міський прокурор, О.Г.Черник – представник НКВС [4, арк. 82]. Приблизно такими ж за своєю структурою були склади виборчих комісій і в інших областях республіки. Включались до виборчих комісій і робітники, як правило, комуністи, ударники виробництва. Наприклад, в виборчу кампанію 1934 – 1935 рр. в складі міських виборчих комісій робітників було 55,2%, селищних – 56%, районних-48%, сільських – близько 12% [5, арк. 182]. Але такий, здавалось би високий, кількісний відсоток робітників не

був визначальним в роботі комісії. Участь робітників носила чисто представницький характер, для більшого вони не мали практичного досвіду роботи, були в основному малограмотними.

Таким чином, склад виборчих комісій 30-х років дає можливість стверджувати, що партапарат включав до них в основному номенклатурних працівників, які в тій чи іншій мірі залежали від партійних комітетів, а в більшості випадків були членами, виконуючи їх волю, точніше – директиви.

Для виборчих кампаній досліджуваного періоду характерним було запізнення з створенням сільських виробничих комісій, яке доходило до одного місяця і більше. Причини, які зумовлювали заміщення із створенням виборчих комісій були самі різноманітні.

Партійний апарат недооцінював труднощі проведення виборчих кампаній в сільській місцевості у період проведення насильницької колективізації, створення колгоспів, коли загострювалися суперечності між заможними селянами та представниками органів влади, що ускладнювало своєчасне створення виборчих комісій.

Восени сільські працівники були зайняті проведенням хлібозаготівель, сплатою податків, господарською роботою і т. ін., що також позначалося на часі організації виборчих комісій.

Організації, представники яких, згідно законодавства, повинні входити до складу виборчих комісій, часто у селах були відсутніми, а підшукування кандидатур потребувало немало часу, звідси затримки з призначенням членів виборчкомів.

При наявності великої кількості писемних партійно-державних директив і вказівок в сільській місцевості під час організації виборчих комісій не було чіткого керівництва, не проводилося конкретного інструктажу і представники виборчкомів уявлення не мали, як приступати до роботи, не знали своїх обов'язків. Крім того, низький рівень освіченості, некомпетентність, членів комісій, відсутність практичного досвіду у виборчих процесах, зумовлювало не засвоєння ними порядку організації та роботи виборчкомів. Не вирішувало проблему включення до складу виборчих комісій голів та секретарів сільрад, якісний склад яких бажав бути кращим. Характерним прикладом в УРСР може бути Дніпропетровська область. Так виступаючи на

засіданні Дніпропетровського обкому КП(б)У (10 травня 1935 р) голова міської ради Запоріжжя Олексієнко В., заявив, що на цей період стабілізувався склад сільрад. В сільських радах Запорізького району голови сільрад мають стаж роботи до 1 року – 12 осіб, більше 1 року – 15 осіб, більше 3 років – 8 осіб [6, арк. 2]. В Вінницькій області в 1933 р. у 42 районах працювало 1447 голів сільрад, з них – 16 членів сільрад мали середню освіту, 1338 – нижчу, 93 були малописьменними. Серед них: 20% працювали головами сільрад близько двох років, 15% - один рік, всі інші обрані перший раз. Якісні показники відносно секретарів сільрад цієї області були не набагато кращими: 36 секретарів сільрад мали середню освіту, 1345 – нижчу, 65 були малописьменними, з загальної кількості секретарів сільрад – 40% працювало на радянській роботі менше двох років, а останні перший рік [7, с. 40-46]. Такий стан справ був і в інших областях УРСР. Тому голови сільських виборчих комісій направлялись партійними органами з районів.

Для виборчих кампаній досліджуваного періоду характерною була пасивність, а нерідко і упередженість в роботі виборчих комісій. Це дуже часто призводило до того, що людей необґрунтовано включали до списків громадян, позбавлених виборчих прав, або ж це робилося виключно на основі особистих рахунків. У сільській місцевості часто траплялося так, що позбавленням виборчих прав громадян займалися заїжджі бригади районних працівників, окремі уповноважені міських, районних партійних комітетів і виконкомів рад, а сільська виборча комісія в крайньому випадку тільки "оформляла", тобто фактично сліпо штампувала їх рішення. Таке становище було в Дніпропетровській, Київській та Кіровоградській областях [8].

Оскільки діяльність виборчих комісій носила ілюзорний характер, основні питання (визначення кандидатів в депутати, позбавлення права приймати участь в голосуванні) вирішували функціонери виконкомів фактично під диктовку партійних органів. Працівники відділів виконкомів були повністю залежні від "верхніх еталонів влади" і були готові виконати будь-які вказівки вищестоящих органів. Тому вони включали до складу депутатського корпусу такі кандидатури, які б підтримували проведення тоталітарної політики і були слухняними виконавцями рішень намічених партійно-державним апаратом.

У проведенні виборчих кампаній 30-х років спостерігалась тенденція до концентрації влади в руках партійних комітетів і формуванні депутатського корпусу районних, сільських рад за рахунок направлення до сільських районів членів міськрад, комуністів, робітників. Шляхом направлення своїх представників партійно-бюрократичний апарат забезпечував вплив і контроль за діяльністю органів влади, укріплював політику тоталітарного режиму.

Направлення депутатів відбувалося згідно рішення ЦК КП(б)У. Так, питання про мобілізацію на село членів міськрад в лютому 1930 р. розглядалося на пленумі КП(б)У. За розпорядженням ЦК в сільську місцевість в квітні 1930 р. було направлено: з Харкова – 400 депутатів міських рад, Артемівська – 150, Дніпропетровська – 90, Одеси – 147. Тільки за 1930 р. в УСРР було мобілізовано в сільські райони 1200 членів міськрад [9].

Очевидно, кампанія направлення членів міських рад, аналогічно як і апаратних працівників окружних, міських рад було лише частиною політики, яку проводив партійно-бюрократичний апарат. Вона була характерна для початку 30-х років і обумовлена ліквідацією округів і укріпленням районної керівної ланки. Безумовно, на хід виборчих кампаній, отже і на формування структур рад впливало те, що вони проходили в умовах адміністративно-територіальних реорганізацій.

Так, в структуру місцевих органів влади до грудня 1930 р. входили окружні, районні, міські, сільські ради. З вересня 1930 р. – міські, районні і сільські, а з 1932 р. – обласні, міські, районні і сільські ради.

Діяльність виборчих комісій в 1930-1931 рр. проходила в умовах адміністративно-територіальної реформи. XVI з'їзд ВКП(б) прийняв рішення про перехід від чотирьохступеневої структури (центр-область-округ-район) до триступеневої за рахунок ліквідування округів, хоча це було не зовсім доцільним в УСРР. В Російській федерації ліквідація округів була позитивним явищем, що давало можливість укріпити найбільш слабку в кадровому відношенні районну ланку. В національних республіках, де областей не існувало, затверджене згідно з доповіддю Й.В.Сталіна рішення з'їзду про ліквідацію округів, означало перехід до двоступеневої структури управління (центр-район). Це

рішення було розумним для територіально невеликих республік, але не для УРСР. Проте партійно-державне керівництво республіки виконало його буквально, навіть не піднімаючи питання про створення областей на базі відміни округів.

Починаючи з вересня 1930 р. територія УССР поділялась на 503 адміністративних одиниці, в тому числі на 484 сільських райони, а керівництво всім цим велося з столичного міста Харкова. Але керувати такою кількістю адміністративних одиниць з єдиного центра було практично неможливо. В центральних установах стали виникати специфічні управлінські ланки по групам районів. Однак це не допомогло справі, а лише привело до подальшої дезорганізації роботи. І лише в лютому 1932 р., було прийнято рішення про створення п'яти областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської і Харківської. В Донбасі керівництво республіки не наважилось створити область і залишило управління районом за собою. Життя швидко доказало недоцільність цього, і в червні 1932 р. на карті республіки з'явилась Донецька область. Оскільки Київська і Харківська області включали в себе дуже велику кількість районів, то в жовтні цього ж року була створена сьома, Чернігівська область.

В результаті заміни окружної системи радам 18 міст УСРР, виділених в самостійні адміністративно-господарські одиниці, були підпорядковані сільради, що прилягали до території міст. Так, Харківській міськраді підпорядковувалася 41 сільрада, Дніпропетровській – 37, Київській – 66, Одеській – 41, Миколаївській – 32, Кіровоградській – 27, Херсонській – 22 і т.ін. [10]. Це набагато збільшило обсяг роботи міських рад і розширило коло питань, які вони вирішували та збільшило кількість виборчих комісій сільських місцевостях УРСР. Виборчі комісії в сільській місцевості часто працювали незадовільно, про що свідчить архівні матеріали. Так, в доповідній записці Дніпропетровського обкому КП (б) У вказувалося, що в Солонянському райвиборчкомі був відсутній точний облік виборців. Постановою Київського обкому КП (б) У відзначалось незадовільна робота виборчих комісій Радомисильського району (села Бишевичі та Кічкари), Бориспільському районі (села Рогозове, Староє). [11].

В багатьох випадках складання списків громадян велося дуже недбало. Часто списки були не повними неточними, що відбувалося з найрізноманітніших причин: зміна місця проживання, знаходження, смерть і т.п. Часто за основу бралися старі списки, і з них викреслювались прізвища вибулих громадян, включали прибулих і отриманий результат опубліковували як остаточний. В сільській місцевості, як і в містах певної установленної форми ведення списків громадян не було.

Партійний апарат керував діяльністю виборчих комісій. На засіданні Дніпропетровського обкому партії (14 жовтня 1934 р.) розглядався хід підготовки до виборів на місцях, звітували голови Дніпропетровського та Кам'янського міських виборчих комісій, Чубарівської районної виборчої комісії м. Кривого Рогу та інш., що було явним порушенням конституційного законодавства [12].

Викладене вище дає можливість зробити висновок, що в досліджуваній період йшов процес становлення і початкової діяльності виборчих комісій, для яких була характерна безсистемність, нестабільність в роботі. В ході проведення виборчих кампаній 30-х років в діяльності виборчих комісій спостерігалась тенденція керівництва ними партійними комітетами за допомогою директив, рішень і т.п.

Джерела та література

1. Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.). - М., 1968. - 100 с.; Кукушкин Ю.С. Роль сельсоветов в социалистическом переустройстве деревни (1929-1932 гг.). - М., МГУ, 1962. - 156 с.; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.). - М., МГУ, 1968. - 294 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. - М., 1965. - 608 с.; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.). - М., 1957. - 411 с.; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг.). - М., 1973. - 385 с.; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг.). - М., 1991. - 426 с. і інші.
2. Инструкция о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. - Х., 1930; Инструкция о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. - К., 1934.

3. Щеблецов Л. Избирательные комиссии // Советское государство. – М.: Изд-во ком. Акад., 1930-31. – С. 153-163.
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 1, спр. 1359.
5. ЦДАВО України, ф. 2505, оп. 4, спр. 446.
6. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1575.
7. Хомин Н. Про підготовку радянських кадрів // Радянська Україна. Орган ВУЦВК. – 34. – С. 40-46.
8. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1359, арк. 139; спр. 1336, арк. 93; спр. 1138, арк. 43-52; спр. 1156, арк. 3, 57-58; Державний архів Київської області, ф. 5, оп. 1, спр. 56, арк. 33-34, 166-167; спр. 58, арк. 6, 19, 151; Державний архів Кіровоградської області, ф. 242, оп. 1, спр. 1105, арк. 182, 185-186, 198-199.
9. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 207, арк. 9; оп. 8, спр. 342, арк. 1.
10. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 207, арк. 9; оп. 8, спр. 342, арк. 1.
11. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1146, арк. 57; ДАКО, ф. 5, оп. 1, спр. 56, арк. 166-167.
12. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1138, арк. 39, 43, 52.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент (КДПУ)
СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель історії
(Шельнахівська ЗОСШ)

СИСТЕМА ЗНИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН У ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ В РОКИ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на прикладі Черкаської області)

В час національного відродження нашої державності значно виріс інтерес до її історії. Адже без знання свого минулого у народу не може бути майбутнього. У істориків з'явилась можливість по-новому оцінити, переглянути, проаналізувати багато процесів, подій, розкрити цілий ряд "білих плям".

Розкриття теми про концентраційні табори для військовополонених та цивільних громадян на території Черкаської області – сьогодні є досить актуальним. В силу того, що довгий час

людей, які побували у полоні, розглядали як зрадників Батьківщини, тема полону була закрита для досліджень.

У своїй розвідці автори ставлять за мету висвітлення невідомих сторінок з проблеми концентраційних таборів на території Черкаської області, повернення доброго імені людям, відновлення історичної правди.

За час, що минув від закінчення війни, радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, що їх зазнало суспільство внаслідок не тільки фашистської агресії, а й вкрай тоталітарних методів ведення війни. Адже "вожді партії і народу" мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався. Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності та прославленню "партійного керівництва" суспільством.

Відразу ж по завершенню війни відбулася чергова мутація історіографії "під Сталіна" та його оточення, потім – "під Хрущова", далі – "під Брежнєва". Історія бойових дій, а також подій, що відбувались в країні, була неначе поділена на гласну і негласну. До першої належали ті операції і битви, що завершилися успішно для радянської сторони, до другої – невдалі чи не завершені. Вони або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай поверхнево.

Застій у суспільних науках, догматизм, відсутність творчих дискусій, грубе насадження думок і оцінок історичних явищ надзвичайно знижували науковий рівень публікацій та уповільнювали можливість історичних досліджень. "Лакування історії" призвело до однобічного висвітлення у більшості хронік теми Великої Вітчизняної війни, в якій героїчна боротьба радянського народу проти фашизму здебільшого показана як ланцюг воєнних дій і діяльності Верховного Головнокомандування.

Як зазначив історик А.В.Гулига, життя суспільства – це всесвітньо-історична драма. За кожним фактом – доля людини, інтерес до історії – це інтерес до людини [9, с.27].

Слід відмітити, що питання полону у вітчизняній історичній науці протягом кількох десятиліть на науковому рівні не розглядалося. Довгий час працював принцип інерції сталінсько-

го часу – "полонених у нас немає – лише зрадники". Хоча статті по проблемі концтаборів для радянських військовополонених публікувались ще в роки війни. Так, у 1942 році з'явилася стаття про становище військовополонених в "Уманській ямі", одному з найбільших таборів на території України.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року була утворена надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів фашистських загарбників.

Після XX з'їзду партії починається деяке покращення висвітлення теми колишніх в'язнів концтаборів, їх подальшої долі. Але, на жаль, це висвітлення було половинчастим. В 50-70-х роках по концентраційних таборах на території Черкаської області було опубліковано декілька статей, в основному художньо-публіцистичного характеру [29, с. 109].

Із середини 80-х років розпочинається наукове вивчення даної проблеми. Так, велику роботу по зібранню матеріалів про табір військовополонених "Уманська яма" і гетто для мирних жителів єврейської національності збрала керівник республіканської програми "Уманська яма" М.М. Мельниченко – історик, учасник Великої Вітчизняної війни [20].

Проблема планування поведження на Сході з військовополоненими і мирним населенням у вітчизняній історіографії досліджена добре і по ній є значна історична література. Так, у збірнику документів "Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза" зібрані документи і матеріали, що розкривають задуми і практичне здійснення політики по відношенню до військовополонених і мирного населення [27, с. 328]. Монографія містить цінний документальний та теоретичний матеріали по ідеологічній, технічній підготовці німецьких військ і різних служб на окупованих територіях, а також розкриває злочинний механізм знищення різних категорій військових та цивільних осіб [25, с. 168].

В збірнику документів "Преступные цели – преступные средства" зібрані матеріали, що характеризують загальні завдання окупаційної політики, розкривають характер окупаційного режиму, поведження з військовополоненими, примусовим відправленням цивільних громадян на роботи до Німеччини [26].

Об'єктом дослідження по даній темі стали матеріали Уманського краєзнавчого музею (далі УКМ), Державного архіву Черкаської області (далі ДАЧО), Архіву Управління СБУ по Черкаській області, а також значна кількість документальної, мемуарної, художньо-публіцистичної літератури, які у середині 80-х років розпочали систематизацію фондів та збір матеріалів по даній проблемі, зібравши насамперед значну кількість спогадів учасників даних подій.

Аналізуючи архівні матеріали УКМ, ДАЧО, Архіву управління СБУ по Черкаській області, можна констатувати, що їх фонди по даній проблемі по-перше, не є значними, а по-друге, частково знищені в минулі роки як "не маючі історичної цінності". Фонди архівів насамперед представлені спогадами, фотографіями, деякими документами канцелярій концентраційних таборів, гебітскомісаріатів та сільських управ. Документи, що зберігаються в Архіві Управління СБУ по Черкаській області були розсекреченими лише наприкінці 80-х років.

В процесі пошукової роботи, автори при висвітленні теми відчували певні труднощі. Вони викликані тим, що значна частина документів, особливо початкового періоду війни, була втрачена, внаслідок чого багато важливих подій і фактів документально не були зафіксованими. Матеріали даного дослідження мають широке практичне застосування. Так, зокрема, їх можна використовувати на уроках історії України в 5 класі до теми "Україна в полум'ї війни"; з історії України в 10 класі, до тем: "Окупаційний режим. Розгортання Руху Опору в Україні". "Україна в 1943 році."; з всесвітньої історії в 10 класі до теми: "Окупаційний режим у поневоленних країнах. Рух Опору". Доцільним, на думку авторів, буде використання матеріалів на уроках краєзнавства, в роботі історичних гуртків та для підготовки лекцій.

Для воєнно-історичної науки протягом тривалого часу типовими рисами було слабке використання архівних матеріалів, догматизм і схематизм. Про Велику Вітчизняну війну написано дуже багато, проте далеко не про все і не всі події висвітлювались у відповідності із фактами [19, с. 304]. І хоча по проблемі полону є значна література, не вирішеними залишаються цілий ряд питань і проблем. На сьогодні хоч і відома загальна кількість полонених (6,2млн.) [6, с. 205] проте відсутні дані по багатьох

концентраційних таборах (скільки полонених утримувалось, скільки загинуло), відсутня для багатьох таборів їх класифікація за терміном та умовами утримання. Тому автори спробували визначити загальну кількість полонених, що пройшла через табори які були створені німецькими фашистами, конкретну кількість по кожному табору, визначити кількість полонених, що загинула в таборах, встановити хронологічні рамки існування та режим утримання.

Слід відмітити, що дана тема майже не досліджувалася. Лише по концентраційному табору "Уманська яма" є певна література і матеріали. По решті таборів на території Черкаської області є лише спогади ветеранів і обмежені архівні матеріали.

На першому етапі війни в результаті уманського оточення радянських військ фашисти створили цілий ряд пересильних таборів на території Черкаської області – "Уманська яма", тальнівський, звенигородський, ерківський, івангородський, неморожський; Вінницької області — гайсинський, а також Кіровоградської області – бабанський, перегонівський, тернівський, новоархангельський. Табори проіснували не більше місяця, крім "Уманської ями", до якої і були приконвойовані з них військовополонені [1, с. 34]. Для багатьох цей перехід коштував життя. Так, 15 серпня 1941 року полонених тимчасового табору в с. Новоархангельськ вишикували у 8 колон по 100 чоловік у кожній. Кожну сотню охороняло 5 автоматників та автомашина з кулеметом і солдатами з собаками. Під час переходу до с. Івангород з кожної колони розстріляли по 20-30 чоловік. На другий день полонених погнали до "Уманської ями". По дорозі було розстріляно ще близько 100 чоловік [7, с. 20].

Концентраційний табір для військовополонених "Уманська яма" – офіційно в німецьких документах називався дулаг № 182 або шталаг № 349. За характером режиму він більше відповідав есесівським концтаборам, що називалися "ферніхтунгслагер" – табір знищення. Комендантом табору був капітан Беккер, охорону здійснював 783 охоронний батальйон [22, с.82]. Цей батальйон здійснював також охорону Звенигородського концтабору. За період тимчасової окупації гітлерівці замучили і розстріляли у Звенигородському таборі 2127 військовополонених і мирних громадян [12, с. 40].

На Україні німецьке командування створило більше 180 таборів для військовополонених. Уманський табір був одним із семи найбільших [17, с. 51]. Крім нього на території Черкаської області було утворено ще десять: біля міст Тальне, Сміла, Єрки, Звенигородка, Канів, Золотоноша та сіл Неморож, Дубіївка, Шрамківка, Жорнокльови.

Полонені після роззброєння поступали на збірні пункти – дивізіонні, корпусні, армійські. Потім їх конвоювали в дулаги, де проходила передача військовополонених ОКХ (головному командуванню сухопутних військ) та ОКВ (верховному головнокомандуванню збройних сил вермахту). Військовополонені в оперативних районах були в компетенції ОКХ, в решті окупованих областей – ОКВ [25, с. 127].

В первинних прифронтових таборах, на етапах і безпосередньо в дулагах проводився відбір "небажаних осіб". Як це відбувалося можна дізнатися із спогадів лейтенанта 600-го запасного полку І.І.Косяченко: "Недалеко від м. Умань колону зупинили й есесівець наказав вийти з неї комісарам, комуністам, євреям. Не вийшов ніхто. Тоді він оголосив, що відпустить додому кожного, хто назве людей цієї категорії. Колона мовчала. Тоді гітлерівці, погрожуючи розстрілом, наказали всім лягти горілиць обабіч дороги. Есесівець повільно проходив між рядами людей, вдивлявся в їхні обличчя, наказував підвестися тим, хто здавався йому підозрілим. Відібрав чоловік 50 їх відвели вбік і розстріляли" [22, с. 87].

На другий день перебування фашистів у м. Черкаси, було розстріляно 350 поранених і хворих бійців, що перебували в медичних закладах Соснівки [15, с. 30].

Характерними були екзекуції, що проводилися безпосередньо в таборах. Відбір проводився за принципом – в кого довге волосся на голові, той комісар, командир або єврей – їх відразу відводили вбік, що означало негайний розстріл. Згодом почали відбирати на розстріл тих, хто пострижений налісо, але голова не загоріла – значить постригся спеціально. В багатьох таборах по декілька разів на день по радіо передавали вимогу – видавати євреїв і комісарів. Щоденно декілька партій забирали на розстріл [20, с. 4]. Так в "Уманській ямі" в перший день фашисти розстріляли 170 полонених, на третій – 700, за місяць – близько шести

тисяч [32, с. 1]. А в Золотонішському концтаборі лише в період з 25 по 30 липня 1942 року було розстріляно понад сім тисяч полонених [11, с. 10]. Цей табір існував з вересня 1941 року по липень 1943 року. Найбільша кількість полонених – двадцять тисяч, відноситься до липня 1942 року. Режим утримання був надзвичайно суворим. В 1944 році на місці масових розстрілів біля м. Золотоноша працювала Державна комісія, яка виявила тридцять ям, в яких були закопані 12750 розстріляних. На території Звенигородського району було створено три концтабори: безпосередньо в м. Звенигородка на 7500 військовополонених, в с. Неморож (тимчасовий) – на 150 чоловік (євреїв) і в с. Юрківка – на 1000-1500 військовополонених [3, с. 44].

На території Христинівського району в період німецької окупації було створено три тимчасових концтабори для радянських військовополонених: в селах Талалаївка (для євреїв), Івангород та Шукайвода. Полонені з двох останніх таборів були переведені до "Уманської ями" [4, с. 151]. А з талалаївського майже всі в'язні були розстріляні. Місцеві жителі знають про місце розстрілу. Проте ні ексгумації, ні пам'ятного знаку на цій могилі так до нашого часу і не встановлено.

Режим утримання в Івангородському концтаборі був надзвичайно суворим. Щоранку охоронники гнали полонених розчищати польовий аеродром, будувати шосе, заготовляти в лісі шпалы. Щодня від голоду і побоїв вмирили десятки полонених. Трупы вивозили до протитанкового рову. При таборі існував лазарет, функції якого зводилися до одного: відокремити хворих від решти полонених. В січні 1942 року фельдшер концтабору Карімов, встановив зв'язок з підпільниками Христинівського району. Під виглядом хворих, полонених перевозили в лікарні сіл Мала Севаст'янівка, Верхнячка. Зокрема, лікарі с. Верхнячка врятували декілька сот військовополонених Івангородського концтабору, які поповнили місцеве підпілля або вирушили на схід, щоб перейти лінію фронту [8, с. 40].

Щоб виявити "небажаних" осіб, засиляли провокаторів. За свідченнями В.В.Кадищева, що був у концтаборі м.Тальне, військовополоненими був викритий такий провокатор. Вночі його задушили. Коли це виявили німці, то розстріляли п'ятнадцять полонених [7, с. 21].

В кінці 1941 року в будинку Смілянського технікуму харчової промисловості розмістився штаб табору № 345, який об'єднав два концтабори для військовополонених, шпиталь і три навчальні команди "Гіва". При штабі концтабору № 345 знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених.

Навчальна команда "Гіва – 1" була набрана з добровольців російської і української національностей. Була евакуйована на Захід разом з концтабором в кінці 1943 року.

"Гіва – 2" проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У вересні 1943 року навчальна команда "Гіва – 2" виїхала у невідомому напрямку.

"Гіва – 3" складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 року була переведена в м. Кіровоград. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди "Гіва" доходив до двохсот чоловік. Ці команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів на території області по виявленню "небажаних" осіб [2, с. 126]. Крім цієї організації в м. Звенигородка, яка була в роки німецької окупації гебітом (округом), була створена служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. В кінці 1941 року тут була створена жандармерія, під керівництвом якої була організована районна українська поліція. Про активну діяльність даних організацій свідчить той факт, що в м. Звенигородку приїжджав представник німецької контррозвідки ОКВ, а також представники гестапо і СД [3, с. 31-32].

9 серпня 1941 року в "Уманську яму" пригнали чергову групу полонених, захоплених в районі с. Підвисоке (Кіровоградської області — останнє місце опору решток 6 і 12 армій Південного фронту). По обидві сторони воріт стояло 15-20 фашистів з палицями, гумовими шлангами, ремнями – через цей "коридор" пропускали в табір полонених. Тих, що падали – добивали [30, с. 17].

На шостий день в "Уманській ямі" перший раз "годували" військовополонених: на край кар'єру підвели поранену коняку, застрелили її і вона з висоти впала на людей, задушивши декілька чоловік. Через декілька хвилини з коняки не залишилося ні-

чого – ні шкіри, ні кісток. Таке "годування" відбувалося кожен раз в іншій частині ями. Дуже багато екзекуцій фашисти фотографували. Про один такий випадок, що стався в Звенигородському концтаборі згадує сержант Васютін: "Серед нас знаходився поранений лейтенант Ніязов, фашисти перед об'єктивом фотоапарату перев'язали йому рани і одягнули. Проте як тільки фотограф закінчив свою роботу, одяг відібрали, зірвали з ран пов'язки і по-звірячому побили" [31, с. 23]. Такі "діяння" фашистів з часом ставали відомі громадськості, в тому числі і в Німеччині. 16 квітня 1942 року рейхсфюрер СС Гімлер видав наказ про заборону фотографувати екзекуції [23, с. 87].

В кінці серпня 1941 року в "Уманській ямі" почали годувати з кухні: біля входу в табір поставили дві двохсотлітрові бочки з-під пального. В них наливали води, кидали буряки, полову, відходи і інше. Це був "суп". Посуду і ложок не було — відібрали все. Їжу отримували в пілочки, рукави, в руки — видавали один черпак на добу [30, с.12]. При роздачі баланди утворювались величезні черги, зголоднілі люди штовхалися. Тоді німецькі солдати починали орудувати палицями, часто пускали в хід автомати. На місцях роздачі їжі кожен день залишалося по декілька десятків убитих [7, с. 23]. Як посвідчив на Нюрнберзькому процесі колишній командир роти охорони "Уманської ями" Ервін Бінгель: "...ці кухні при цілодобовій роботі могли приготувати їжі приблизно на дві тисячі чоловік. Харчування військовополонених було абсолютно недостатнім" [23, с. 49]. Щодо режиму утримання військовополонених в "Уманській ямі", то цей же Ервін Бінгель посвідчив слідує: "Умови в таборі створювали враження, що комендант табору капітан Беккер не в змозі організувати цю велику масу людей і прохарчувати її. Кожен день в таборі помирало 60-70 чоловік. До того як вибухнула епідемія, в більшості випадків людей вбивали під час годування, в робочий час, і взагалі, людей вбивали на протязі всього дня" [36, с. 56].

У відповідності з наказом головнокомандуючого південною зоною тилу від 18 липня 1941 року про розгрупування військовополонених литовської, латвійської, естонської та української національностей, полонених розділяли на національні групи. Спроба здійснити такий поділ в "Уманській ямі" та у Золотонішському концтаборі не вдалася, проте напруга у міжнаціо-

нальних відносинах підтримувалася постійно. Зокрема, покарання нагайками, палицями досить часто здійснювали узбеки. Навіть про роздачу баланди оголошували своєрідно: "Першими отримують їжу українці, потім росіяни, потім інші азіати". В Неморожському і Дубіївському концтаборах поділ полонених за національною ознакою був здійснений. Місцевих українців за "викуп" було відпущено додому – решту відправлено в інші табори. Проіснувавши по два місяці ці табори були розформовані.

Частину тяжкопоранених і хворих військовополонених фашисти помістили у імпровізованих шпиталях, так званих ревірах, де вони майже ніякої медичної допомоги не отримували: їх ізолювали від здорових і прирекли на мученицьку смерть. Зокрема, в м. Умань таких шпиталів було п'ять, згодом залишилось три. Разом з пораненими були лікарі 96 медсанбату 15 мотомехдивізії 2 механізованого корпусу, які потрапили в полон біля с. Підвисоке з двома тисячами поранених бійців. Це лікарі Кузнецов В. Г., Ананьєв В. К., Прудніков Р. Ю. Вони як могли допомагали полоненим і хворим [33, с. 32]. Восени 1943 року ті, що залишились, були вивезені на територію Румунії [22, с. 92]. Аналогічні ревіри діяли в Звенигородському, Єрківському, Смілянському, Івангородському та Золотонішському концтаборах.

В післявоєнні роки було встановлено, що під приводом своїх родичів мешканці міст Умань, Звенигородка, Золотоноша: Загранична Т.А., Писанка Е.К., Кравець Л.Д., Гуріна О. П., Доржанська О. В., Новицька О. А. врятували з ревірів поранених полонених Панова В. Ф., Котова Б. К., Ковальова В.М., Петрова А.Г., Казанцева А.Р., Хапко Б.К., Ярового О. Ю., Андрєєва С. Ю. та інших [33, с. 33].

За прояви людяності фашисти нещадно карали населення. Газети, що виходили на окупованій території, друкували такі відозви властей: "Останнім часом російські військовополонені, що втекли, одержують від населення різну підтримку. Порушники цього в тяжких випадках каратимуться тюремним ув'язненням або карою на смерть" [36, с. 201].

В кінці серпня-початку вересня 1941 року із таборів на території Черкаської області стали відпускати місцевих жителів. Для цього потрібно було вказати свою адресу і рідних, за брехню – розстріл. Лише в Уманському концтаборі в чергу на звіль-

нення стало більше 10 тисяч військовополонених. В цей же період з Єрківського концтабору було звільнено 324, Неморожського – 258, Смілянського – 1025, Канівського – 2140, за брехню розстріляно 15, Золотонішського – 140, за брехню розстріляно 28 [13, с. 15-18].

Причина такої "гуманності" дуже проста – на полях стояв хліб і не було робочої сили, щоб його зібрати. І звичайно, таке звільнення було досить непоганою пропагандою. Звільненим видавалась "повістка звільнення з полону", в якій були поставлені слідуючі умови:

1. "Військовополоненому слід утримуватися всяких ворожих дій проти німецького народу, Німецьких Збройних сил і союзників Німеччини...

1. Дану повістку повинен постійно мати при собі і показати на подання кожному представникові Німецьких Збройних Сил."

25 грудня 1941 року ОКВ на певних умовах дозволив звільнення українських полонених з "Уманської ями" (дулаг 182) та цілого ряду інших таборів. Звільняли тільки тих, хто працював до війни в сільському господарстві [18, с. 165]. В основному це розпорядження стосувалося безнадійних, яких відпускали жінкам, матерям по документах виданих сільськими управами. Обов'язково з "подарунком" – сало, масло, яйця, горілка [20, с. 4].

Із найсильніших військовополонених на території області були утворені спеціальні робочі команди. Так з "Уманської ями" таких військовополонених перевели в приміщення колишньої птахоферми та цегельного заводу. Вони використовувалися на будівництві стратегічної траси Львів-Східний фронт, на роботах в кам'яних кар'єрах і, навіть, при копанні чорнозему в долині р. Ятрань, який вагонами відправляли до Німеччини [22, с. 92].

Аналогічні команди з військовополонених були створені на станції ім. Т.Г.Шевченка, Єрках, Тальному. Робочі команди були розбиті на десятки (кожен був пронумерований), якщо хтось із десяти втікав – решту розстрілювали. В своїх спогадах колишній військовополонений Скульський С.В., що працював у команді на залізничній станції Єрки, пише: "Кожен день нас піднімали з самого ранку, видавали сніданок – одну хлібину на 15 чоловік і відправляли на роботу. Робочий день тривав 12 годин.

Ввечері видавали баланду, а потім короткий сон прямо на підлозі, покотом. Смертність була дуже великою" [29, с. 110]. Відносно м'який режим був у Тальнівському концтаборі і його робочій команді. Більш як за два роки існування там загинуло близько тисячі полонених [10, с. 13]. Харчування робочих команд було кращим ніж у решти полонених. Денний раціон складався із 50-100 грамів хліба (50% – висівок, 20% – целюлозного борошна, 10% – листя і солома, решта – буряки, картопля) і баланда із відходів. Слід відмітити, що така "рецептура" хліба і "раціон" харчування був запроваджений в таборах на території Черкаської області в серпні 1941 року, а на нараді в міністерстві забезпечення 24 листопада 1941 року були вироблені типи продовольства для радянських військовополонених і цивільних робітників. Витяг із прийнятого документа: "Досліди по виготовленню спеціального хліба для росіян показали, що найбільш вигідна суміш отримується із 50% житнього борошна грубого помолу, 20% цукрових буряків, 20% целюлозного борошна і 10% борошна із соломи або листя. Харчування росіян повинно бути забезпечено виключно за рахунок конячого і іншого низької якості м'яса" [27, с. 142]. Тобто, раціони розроблялися безпосередньо в таборах. В місцях розташування таборів, уздовж шляхів, де проходили колони полонених, не залишалось ні трави, ні листя на деревах. На ґрунті голодувань люди божеволіли, вдавалися до труподства, щуродства.

На цьому фоні вражаюче контрастними виглядають норми продовольства німецьких військовополонених, які отримували на день: хліба житнього – 600 г., овочів, картоплі – 500 г., м'яса, жирів – 93 г., крупів – 80 г. [36, с. 200]. Можна поставити під сумнів, що в радянських таборах німецьких полонених так харчували. Проте у німців таких норм харчування для радянських полонених не було навіть на папері.

Сучасний німецький історик Ерік Гессе вважає, що таке нелюдяне поводження з військовополоненими стало першоджерелом розчарування населення в німцях [36, с. 201].

Від такого "харчування" прийшла ще одна біда: голодні, поївши баланди, мучилися від тяжких шлунково-кишкових захворювань. Збільшилась смертність. Трупви виносити не дозволяли, поки вони не починали розкладатися. Від смердючих випарів,

повітря було таким тяжким, що військовополонені задихались. Згадує комісар ескадрону зв'язку 21-го кавалерійського полку Самарцев Д.К.: "В "Уманській ямі" я був з 20 серпня до першої половини жовтня 1941 року. Ми були не люди, скоріше скелети. Це місце, де 19-20-ти річних називали "папаша" [34, с. 14]. Не кращим було становище військовополонених і в Золотоніському таборі. Згадує рядовий 680-го саперного полку Боровий П.К.: "Цей табір був справжнім пеклом: кругом смрад, дизентерія, відсутність води і їжі. Вночі територія табору освітлювалась прожекторами, по стоячих чи ходячих відкривали вогонь" [34, с. 18].

Тісно переплітається з проблемою військовополонених винищення цивільного населення. Щодо концтаборів для цивільного населення на території Черкаської області, то це питання ще менш досліджене. В процесі пошукової роботи вдалося встановити, що на території області під час тимчасової окупації існувало декілька таких таборів, зокрема в м. Умань (для цивільного населення, що відправлялося у Німеччину і гетто для євреїв), в м. Звенигородка, в м. Тальне, в м. Золотоноша – для відправки на роботи до Німеччини.

З Уманським концтабором пов'язана проблема масового знищення єврейського населення в м. Умань, яка в деяких публікаціях зустрічається під назвою "Уманська яма" [35, с. 4].

Першим розпорядженням німецьких властей після того, як 1-го серпня 1941 року було окуповане м. Умань, було таке: українцям намалювати на дверях хрести, євреям – носити нарукавники з жовтими шестикутними зірками та жовті кола на грудях і спині. У другій половині серпня 1941 року вийшов наказ всім євреям переселитися в гетто. Воно було влаштовано на досить великій території в районі колгоспного базару і вулиці Некрасова. Тут до війни проживало багато євреїв і до них приєднали ще тих, хто жив у інших частинах міста. В одній квартирі чи будинку селилося по десять і більше сімей. Євреям виходити за межі поселення, як і українцям навідуватися до них, заборонялося. Тих, хто наважувався порушувати наказ, заарештовували і кидали до тюрми. 5 вересня усіх "порушників" перегнали до підвалу довоєнного будинку піонерів, підігнали спецмашину і закачали до підвалу газ "Циклон-2". Таким способом було знищено понад 500 осіб [21, с. 3].

Про те що євреям у м. Умань фашисти не давали шансів на виживання, свідчать наведені нижче документи: 4 грудня 1941 року голова Уманської районної управи П. Кв'ятківський видає розпорядження про сувору заборону вихрещувати євреїв. В ній, зокрема, говорилося: "Всі вихрещування жидів, що проведені після 21-го листопада 1941 року скасовуються. Списки всіх вихрещених євреїв після 21-го негайно пред'явити районній управі... Священники, які охрестили жида, підлягають покаранню як саботажники".

13 лютого 1942 року за наказом міського комісара Меєде за одруження з євреєм була привселюдно повішена О.П.Світенцова. Про цю страту широко повідомляли окупаційні газети, зокрема, "Уманський голос".

Найбільш масовий розстріл єврейського населення відбувся 14 вересня 1941 року недалеко від уманського аеродрому в Сухому Яру. За свідченням офіцера Ервіна Бінгеля (вперше опубліковані в 1959р. в Єрусалимі в збірнику, виданому організацією Яд Вашем (Мир Вам), яка займалася вивченням фактів геноциду в роки Другої світової війни. У нас вперше опублікований у 1992 році). Враховуючи виключність даних свідчень, наведемо їх майже повністю: "Тут були зібрані ніби для перепису євреї м. Умані та околиць... Рядом євреїв наказували наблизитися до стовпів, роздягнутися до гола, здати все, що було на них і викласти на стіл дорожчості. Потім голими ставили над траншеями і ззаду стріляли в потилицю з автоматів та пістолетів. Солдати косили людей з таким старанням, ніби вважали ці дії своїм покликанням. На очах матерів хапали за маленькі ніжки немовлят і вбивали ударом рукоятки пістолета чи прикладом автомата, потім кидали в яму. Деякі з них ще були живі. Перед цим матерів піддавали таким знущанням, що смерть вони вже сприймали, як позбавлення. Те, що трапилося, викликало потрясіння навіть у звичних до такого німецьких солдат. Наступного дня кількох із них відправили у Львів до госпіталю. Двох заарештували за те, що вони фотографували розправу. В цей день було розстріляно 24 тисяч євреїв [21, с. 3].

7 жовтня 1941 року був проведений ще один масовий розстріл єврейського населення м. Умань. Свідчення Е. Г. Куцини, яка була розстріляна, але врятувалася: "Вбивали нас так. Одну шеренгу гнали до ями, наказуючи лягти обличчям униз. Зверху лягала ще одна шеренга, а потім стріляли з автоматів. Як ми діз-

налися потім, в цей день було розстріляно 11 тисяч євреїв" [35, с.4]. Ще одна акція знищення євреїв відбулася восени 1942 року, коли були знищені майже всі мешканці гетто. Їх розстріляли в Гереженівському та Пікінському лісах, недалеко від місць їх роботи, а також у лісі, біля села Нерубайки (нині Кіровоградська область).

Якщо скласти ці цифри, то виходить, що в м. Умань за роки окупації було знищено більше 45 тисяч євреїв, підпільників, партизан. В матеріалах комісії, яка підраховувала втрати людей за роки окупації, зазначена цифра 25 тисяч [17, с. 24]. Як стверджують ті, що залишилися живими, біля м. Умань було розстріляно також багато євреїв з Польщі і Чехословаччини [21, с. 4]. Таке "різночитання" кількості жертв геноциду ще більше підтверджує те, що дослідження цієї проблеми серйозно не проводилося.

В квітні 1944 року на місці масових розстрілів працювала надзвичайна комісія, яка встановила незаперечні факти звірячих катувань: жертвам виколували очі, з живих здирали шкіру, забивали в голову кілки [16, с. 564]. В результаті пошукової роботи було встановлено, що масові розстріли цивільного населення проводилися і в інших районах області. Так, 15 липня 1942 року в Дарівському лісі (поблизу м. Черкаси) поліцейськими і солдатами шувцбатальйону був проведений масовий розстріл громадян єврейської національності, в ході якого загинуло 750 чоловік, в тому числі 250 дітей. З місця розстрілу вдалося втекти тільки Г.О. Водянській, яка в квітні 1944 року дала свідчення [5, с. 4].

Молодь для відправлення на роботу в Німеччину з м. Умань і району збиралася в "Уманській ямі", де для них була відгороджена окрема зона. Встановлено, що за 1942-1943 роки на роботу до Німеччини було відправлено 7 тисяч уманчан [16, с. 564]. Восени 1943 року (після визволення Києва) в табір почали поступати мирні жителі з Курської, Воронежської, Харківської та Полтавської областей. Їх кількість не встановлена [22, с. 92]. Ще більш обмежені дані по решті таборів для цивільних громадян на території області. Так, в результаті пошукової роботи, було встановлено, що з Тальнівського табору на роботи до Німеччини було відправлено 463 особи, з яких 338 жінок і дівчат [11, с. 13].

18 серпня 1941 року в таборі і у самому місті було розстріляно 280 представників інтелігенції, робітників, колгоспників [11, с. 15]. Із Звенигородського табору для цивільних громадян до Німеччини було відправлено 4894 жителів міста і району [14. с. 39].

Про табір біля м. Золотоноша є лише згадка про те, що 22 вересня 1941 року тут було розстріляно 300 осіб, а в листопаді ще 3500 мирних громадян. Можна лише припустити, що це, мабуть, були члени партії, євреї і інші функціонери. Табір проіснував з вересня по грудень 1941 року. На роботи до Німеччини з нього було відправлено 433 особи [16, с. 268].

Не з'ясованим залишається питання про загальну кількість полонених в таборах на території області, а також їх кількість по кожному табору. Зі слів працівників Архіву управління СБУ по Черкаській області велика кількість документів по концтаборах, про масові розстріли, про вивезення людей на роботи до Німеччини були знищені працівниками архіву "як такі, що не мають історичної цінності". Ті документи, що вціліли, не дають можливості відтворити цілісну картину в розкритті даної проблеми.

Під час пошукової роботи в Центральному Архіві Міністерства Оборони було встановлено, що за липень-серпень 1942 року через "Уманську яму" пройшло 11 тисяч полонених. Фактично за 27 місяців існування концтабору (серпень 1941-лютий 1944 рр.) на сьогодні, за підрахунком авторів, є лише дані за 6 місяців (серпень-листопад 1941 року – 74000 полонених; липень-серпень 1942 року – 11000 полонених). Дані за 21 місяць існування табору, поки що, збираються. Звичайно, можна припустити, що загальна кількість полонених, що пройшла через "Уманську яму" буде більшою.

Щодо питання про кількість полонених, що загинули безпосередньо в "Уманській ямі", то взявши за основу документально підтверджену кількість полонених початку листопада 1941 року – 74000 і покази німецького офіцера Бінгеля про те, що кожен день гинуло 60-70 чоловік (дослідник Володимир Косик приводить цифру – 18 осіб за день) [18, с. 164]. То за 3 місяці виходить цифра 5400-2100. Коли брати до уваги, що табір існував до лютого 1944 року – то і ці дані відповідно будуть значно більшими.

Співставивши відомі дані по решті таборів для військово-полонених на території Черкаської області крім "Уманської ями", можна з упевненістю стверджувати, що у них утримувалось понад 25000 військовополонених. Кількість військовополонених, що загинула безпосередньо в таборах, в результаті співставлення становить понад 14 тисяч. Проте внаслідок того, що дані по більшості таборів відсутні, дана цифра також буде заниженою. За зведеними даними Державного архіву Черкаської об-

ласті встановлено, що з міст і сіл області на роботи до Німеччини було вивезено 75 тисяч осіб, в тому числі з м. Черкаси – 10 тисяч осіб [15, с. 32].

Стосовно питання про кількість громадян, що пройшли через табори для інтернованих, то, за підрахунком авторів, їх кількість становить близько 16 тисяч, а приблизна кількість страчених – близько 4500. Разом із знищеними євреями в м. Умань – кількість страчених становитиме майже 50 тисяч. Враховуючи те, що дані по більшості таборів відсутні, загальна кількість полонених, що утримувалася в них на території області є досить великою – понад 160 тисяч. Кількість полонених, що загинули становить приблизно 64-85 тисяч.

Такі розбіжності у даних і їх неточність свідчать про те, що дана проблема вимагає подальшого наукового дослідження.

Джерела та література

1. Андреев И.Ф. От Сирета до Синюхи. Воспоминания / Андреев И.Ф. – Нальчик, 1986. – 89с.
2. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 124-126.
3. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 31-32, 44, 128.
4. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 151.
5. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 98, арк. 4.
6. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945 / [Герасимов І.О., Муковський І.Т., Панченко П.П. та ін.] – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000, – 758с.
7. Бесчастный А.М. Дорога смерти / Бесчастный А.М. – Кіровоград, 1982. – 36с.
8. Глазков А.К. Нариси з історії Христинівщини / Глазков А.К., Чумак С.І. – Христинівка, 1960. – 106 с.
9. Гулыга А.В. Эстетика истории / Гулыга А.В. – М., 1974. – 96 с.
10. Державний архів Черкаської області (Далі ДАЧО), ф. 1591, оп.1, спр. 22, арк. 13.
11. ДАЧО, ф.1591, оп. 1, спр. 35, арк. 10.
12. ДАЧО, ф.354, оп. 1, спр. 14, арк. 39.
13. ДАЧО, ф. В-2117, оп. 3, спр. 7, арк. 15-18.
14. ДАЧО, ф. 354, оп. 1, спр. 14, арк. 40.
15. ДАЧО, ф. 4468, оп. 1, спр. 187, арк. 30-32.
16. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Черкаська область / [кер. ред. групи І.Л.Бутич] – К., 1972. – 812 с.

17. Коваль М.В. Історія пам'ятає / Коваль М.В. – К., 1965. – 113 с.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 658 с.
19. Лельчук В.С. Історики спорят / Лельчук В.С. – М.: Политиздат, 1988. – 508 с.
20. Мельниченко М.М. Уманська яма / Мельниченко М.М. // Комсомольське знамя. – 1987. – 12 листопада – С.3-8.
21. Мельниченко М.М. Уманське гетто і Сухий Яр // Черкаський край. – 1992. – 9 травня – С.4.
22. Мельниченко М.М. Яма, що стала вершиною духу // Комуніст України. -1990. – №12. – С. 81-93.
23. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944. – Збірник документів. – К., 1951. – 410 с.
24. Нюрнберзький процес. Документи и материалы. В 8 т. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – 656 с.
25. Першина Т.С. Фашистський геноцид в Україні 1941-1944 / Першина Т.С. – К., 1985. – 168с.
26. Преступні цілі – преступні засоби. Документи об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР (1941-1945). – М.: Політична література, 1968. – 382 с.
27. Преступні цілі гитлерівської Німеччини в війні проти Радянського Союзу. Документи об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР. – М., 1985. – 328с.
28. Супруненко Н.І. Україна в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 / Супруненко Н.І. – К., 1956. – 205с.
29. Сюльський В. В боях за Україну / Сюльський В. // Радянська Україна. – 1959. – №8. – С. 109-126.
30. Толстов П.Н. Події першого періоду Великої Вітчизняної війни очима бійців і командирів 6 і 12 армій РККА. Воспоми́нания ветеранов / Толстов П.Н. – Кіровоград, 1983 – 39с.
31. Уманський краєзнавчий музей (УКМ), ф. 1, оп. 9376, спр. 1, арк. 23.
32. УКМ, ф. 1, оп. 9962, спр. 856, арк. 1.
33. УКМ, ф. 1, оп. 9963, спр.1, арк. 32-33.
34. Форостяний О.Ф. Спогади ветеранів 6 і 12 армій першого формування / Форостяний О.Ф. – Христинівка, 1987. – 25 с.
35. Хандрос Б. Свідок з "Уманської ями" // Демократична Україна. – 1992. – 15 серпня. – С. 3-6.
36. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 208 с.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент (КДПУ)

СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни. Важливою частиною повсякденного життя є дозвілля людини.

Існують різні способи проведення дозвілля. Вони мають свою історію, змінюються з розвитком суспільства, залежать від особливостей культури, світогляду людей, політичної та соціально-економічної кон'юнктури. Зміст дозвілля є показником культурних орієнтирів населення, він впливає на його ментальні уявлення та поведінкові реакції. Тому, як і будь-яке інше суспільне явище, дозвілля має бути предметом історичного дослідження. Вивчення особливостей проведення вільного часу представниками різних народів і культур дозволяє глибше проаналізувати їх повсякденне життя, цінності, світогляд, а разом з цим і детальніше дослідити конкретну епоху, суспільство.

У Радянському Союзі дозвілля мало свою специфіку, що пояснюється такими причинами. Радянська держава часів Сталіна була закритою, ізольованою від капіталістичного світу державою з тоталітарним режимом, який прагнув до всеосяжного контролю над людиною, зокрема над її приватним життям та дозвіллям. Вивчення особливостей радянського дозвілля дає змогу дослідити особливості відносин влади і населення в Радянському Союзі, механізми соціалізації радянських людей, знайти витоки широкої підтримки населенням влади, а отже, — краще зрозуміти радянське суспільство.

В історіографії проблема радянського дозвілля ще не знайшла належного висвітлення. Окремих наукових робіт з цієї теми немає. Частково вона висвітлюється в працях, присвячених побуту, повсякденному життю радянського суспільства. Але їх

небагато. На увагу заслуговують колективні монографії радянських дослідників Л. А. Гордона, Е. В. Клопова та Л. А. Онікова [2], що вивчали побут міських робітників. У монографії Н. Б. Лебіної [15], яка була написана наприкінці 90-х рр. XX ст., проблемі радянського дозвілля 20 – 30-х рр. присвячено окремий розділ, особливу увагу приділено питанням нормування дозвілля владою. Що стосується вивчення радянського дозвілля промислових регіонів Середнього Подніпров'я, то серйозних досліджень цієї проблеми тут ще немає.

З кінця 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. зі збільшенням серед населення частки людей із середньою (повною і неповною) освітою прискорилося поширення читання. Про це свідчить підвищення показників випуску друкованої продукції, її продаж населенню, а також ріст фондів бібліотек.

У визволених областях України брак друкованих видань покривався газетами військових частин і з'єднань Радянської Армії. Так, газета 92-ї стрілецької дивізії "Гвардейское знамя" стала відома криворізьцям уже в перші дні звільнення. А № 43 цієї газети повністю був присвячений гірничому краю [6, с. 239]. 28 лютого 1944 року, тобто в день звільнення, відновила свою роботу міська газета Кривого Рогу "Червоний гірник" [6, с. 703].

Центральні газети населення почало отримувати відразу після звільнення України від загарбників. Так, у Дніпропетровській обласній газеті "Зоря" під № 14 зустрічаємо оголошення про прийом передплати на районні, республіканські та центральні газети [9, с. 4].

Забезпечувався також випуск республіканської і місцевої преси. У 1945 р. в Україні вже виходило 879 газет з разовим тиражем в 2,7 млн. примірників [10, с. 231]. Станом на 1944 р. тільки у Дніпропетровській області виходять 2 обласні, 6 міських і 22 районні газети [17, с. 404]. У наступні роки їх кількість збільшувалась, урізноманітнювався профіль. У 1950 р. кількість назв газет, що виходили у світ у республіці вже становила 1 тис. 192, а разовий тираж збільшився у 2 рази [10, с. 441]. Серед них: "Радянська Україна", "Київська правда", "Молодь України", "Зірка", "Правда України", "Літературна газета", "Радянська освіта", "Сталинское племя" та інші.

Дуже поширеним явищем були друковані видання фабрик і заводів. Так у м. Кривий Ріг виходять газети: "За агломерат" – Південного ГЗК, "За руду" РУ ім. Кагановича (1955 р.) та інші

[6]. Багато з цих видань були засновані у роки перших п'ятирічок і відновили свою роботу відразу після звільнення, як наприклад, газета "Кіровоць" РУ ім. Кірова [11, с. 96]. І хоч ці газети були дуже вузького спрямування, були органом партійних комітетів, профкому, комітету комсомолу і адміністрації, а отже знаходилися під повним контролем цих органів, але вони несли інформацію жителям міста про життя на підприємствах.

Зміст газет першого повоєнного десятиліття мав певну загальну для всіх структуру, яка визначала обов'язкову інформацію першої, другої (та наступних) і останньої сторінок. Всі газети починалися однаково – передовицею, тобто інформацією, що друкувалася на першій сторінці. Суть передовиці зводилася до простого переказування основних тез директивних доповідей, постанов і резолюцій. Друкувалася передова стаття без підпису, ніби-то від всієї редакції, хоча мала конкретних авторів з числа керівництва. На першій сторінці нерідко розміщували й останні новини, оскільки вони розкривали панораму трудовий буднів і свят та ніби підтверджували фактами зміст передовиць. На другій та наступних сторінках (в залежності від обсягу газети) висвітлювалися різні новини з життя країни: широко популяризувався передовий досвід, творчі починання молодих робітників, новини культури, освіти тощо. Остання сторінка призначалася для читання на дозвіллі. Вона містила фельетони, кросворди, гумор, спортивну хроніку.

Газети переважно передплачували підприємства, установи та організації країни, працівники яких не завжди мали змогу користуватися цим видом друкованої продукції. До того ж, отримати особисту передплату на ту чи іншу газету було в повоєнні роки не так вже й легко. Про це свідчать листи жителів міст України аж до республіканського Сектору преси при ЦК КП(б)У. За приклад можна навести одне з них: "Прошу посприяти в прийомі від мене передплати на газету "Правда України". По лімітним причинам за місцем роботи газети мені не надаються. Індивідуальну передплату "Союздрук" не приймає. За освітою я – інженер. Я повинен бути на рівні сучасного життя. Тому систематичне читання столичної газети є для мене абсолютно необхідним". м. Дніпропетровськ [21, арк. 207].

Про те, що вплив газет на життя мешканців міст був величезним, свідчить кількість листів, які вони надсилали до редакцій. Так, з грудня 1954 р. по квітень 1955 р. до редакції газети

"Радянська Україна" надійшло 8311 листів, до газети "Правда Украины" – 11398, "Радянська освіта" – 3989, "Молодь України" – 7575, "Сталинское племя" – 6934 [пораховано авт. 18, арк. 55-200]. У листах було багато запитань, відповіді на які міські жителі хотіли прочитати на сторінках газет. Частину з них вони адресували до керівних органів державного чи місцевого значення. Зокрема, найбільше населення турбувало: чому в магазинах міст немає цукру, тоді як цукрові склади перенаповнені; чому немає в продажу круп, борошна і борошняних виробів, а зерно вивозиться за кордон; чому немає жирів і молочних продуктів; чому в країні існують постійні черги за необхідними продуктами і товарами; чому магазини, які продають товари першої необхідності, мають з вулиці гарний вигляд, а в дворі, де в основному проводиться торгівля і збирається народ, вони брудні, не відповідають елементарним правилам санітарної гігієни; чи ховають магазини спеціально в двори черги, щоб приховати їх від сторонніх; чому робітник, який віддав протягом дня всі свої сили роботі, повинен за свої трудові копійки гадати, де придбати продукти для себе і сім'ї; чому на сторінках газет завжди друкуються статті, які інформують читача про те, що магазини перенаповнені товарами, а насправді в них немає навіть життєво необхідних продуктів; чому молочні кухні видають лише по 200 гр. молока дітям, коли лікарі вимагають збільшення норм; чому не прибираються вулиці міст; чому не ремонтуються балкони, які можуть впасти на пішоходів; чому озеленення проходить тільки у вже "озелених" місцях і повністю ігнорується озеленення дворів, які двірники перетворили на звалища; чому так недбало ставляться до пацієнтів лікарі, нерідко вислуховуючи скарги не роздягаючись і не миючи руки та ін. [18, арк. 177-179].

Окрім газет, міське населення України читало й журнали, але значно менше і далеко не всі. У 1950 р. в Україні нараховувалося 160 назв журналів. Серед них: "Вітчизна", "Більшовик України", "Театральная жизнь", "Музыка масам", "Клуб и художественная самодеятельность", "Перець" та ін. Професійних журналів робітники майже не читали.

Піднесенню культурного рівня народу в досліджуваний період сприяв розвиток книговидавничої справи. Для створення технічно сучасної поліграфічної промисловості, покращення організації видавничої справи і керівництва ним у 1943 р. в Україні було створене Управління у справах поліграфічної промислово-

сті, видавництв і книжкової торгівлі при Раді Міністрів УРСР – Укрполіграфвидав, повноваження якого були розширені в 1949 р. Цій установі були підпорядковані всі поліграфічні підприємства, обласні, а також п'ять республіканських видавництв: Держполітвидав, Держтехвидав, Держсільгоспвидав, Держлітвидав та "Мистецтво". Всі інші республіканські видавництва залишилися в підпорядкуванні відповідних відомств і громадських організацій ("Радянська школа" – у віданні Міністерства освіти, "Молодь" – ЦК ЛКСМУ тощо). Укрполіграфвидав планував і контролював також діяльність і тих підприємств, видавництв та книготорговельних організацій, які безпосередньо йому не підпорядковувались.

Потреба в книзі у післявоєнний період відчувалася особливо гостро. Необхідно було в найкоротший термін забезпечити підручниками і посібниками школи, технікуми, вузи і всі види політичного і виробничого навчання, поповнити фонди розграбованих і знищених за роки війни бібліотек. Збільшити випуск книжкової продукції можна було лише при умові швидкого підняття з руїн поліграфічної бази країни. Протягом 1944–1945 рр. відновили свою діяльність 11 республіканських і 3 обласні книжкові видавництва. Заново були створені видавництва Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР (потім товариство "Знання"), Академії будівництва і архітектури УРСР, а також видавництва трьох найбільших університетів (Київського, Харківського і Львівського) та Українського філіалу музичного фонду СРСР. Проте поліграфічна база України була ще недостатньо потужною. Значна частина надходжень друкувалися за межами країни, що викликало труднощі в транспортуванні, а тому часто гальмувало можливості книготоргівлі країни.

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України від 16 травня 1946 р. про першочергові заходи з відбудови поліграфії і видавництв республіки зобов'язали всі підприємства і відомства повернути на роботу в поліграфічну промисловість всіх поліграфістів, які працювали не за спеціальністю, а також заборонили мобілізувати цих робітників на посівні та збиральні роботи в колгоспах.

У той же час у перші повоєнні роки книготоргівля в Україні була дуже послаблена. У постанові Ради Міністрів СРСР від 18 червня 1948 р. "Про заходи щодо поліпшення книжкової торгівлі" відзначається незадовільний стан книжкової торгівлі, від-

сутність книгарень в половині райцентрів, великі залишки нерелізованих видань. Уряд зобов'язав книготорговельні організації розширити мережу книгарень у містах і селах, зміцнити матеріально-технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами.

З метою поліпшення матеріальної зацікавленості кадрів книготоргівлі була переглянута система оплати праці робітників цієї галузі, одночасно також запроваджувалася прогресивна оплата за перевиконання планів продажу літератури.

Як наслідок, у другій половині 1950-х рр., СРСР зайняв перше місце в світі з випуску друкованої продукції. Цей факт був визнаний ЮНЕСКО – органом Організації Об'єднаних Націй, що займається питаннями освіти, науки й культури. У № 2 журналу "Кур'єр ЮНЕСКО" за 1957 рік (російське видання) було опубліковано ряд цифрових даних про світову книжкову продукцію, які встановлювали першість СРСР у цій галузі. Зокрема, журнал констатував, що за 1955 р. в СРСР було видано 54,7 тис. назв книг, в Англії – 20,0 тис., у США – 12,6 тис. [1, с. 71]. Отже, вже в 1955 р. СРСР видавав книжок (за назвами) майже у три рази більше, ніж Англія і у чотири рази більше, ніж США.

У післявоєнні роки важливе місце займало видання політичної і соціально-економічної літератури, зокрема творів класиків марксизму-ленінізму. Лише Держполітвидав України за 1946-1958 рр. випустив у світ понад 2,3 тис. назв книг тиражем в 128,3 млн. примірників. У 1948-1952 рр. українською мовою вийшли 35 томів четвертого видання збірки творів В. Леніна загальним тиражем близько 4 тис. примірників [1, с. 70].

В 1948–1950 рр. Держлітвидав України видав велику серію книг під загальною назвою "Колгоспна бібліотека". Її завданням було познайомити широкі маси колгоспного селянства країни з творами класичної і тогочасної художньої літератури.

Для підняття рівня загальноосвітніх знань трудящих, зайнятих у різних галузях народного господарства, було вирішено розпочати видання серії книжок під назвою "Університет на дому". У цій серії виходили невеличкі книжки обсягом 6-8 друкованих аркушів тиражем 50 тис. примірників, в яких доступною мовою викладалися основи знань з усіх дисциплін університетського курсу. Книжки цієї серії видавалися з 1946 по 1951 рік і користувалися великим попитом [14, с. 86].

Щоб зробити книгу доступнішою широким масам читачів, керівництво країни прийняло постанову про зниження з 1 квітня 1952 р. цін на книги, видані в попередні роки, і про встановлення крайніх номінальних (роздрібних продажних) цін на книги, що виходили в світ після 1 квітня 1952 р. На всі видані до цієї постанови книги центральних видавництв ціни знижувалися на 10 відсотків, а на книги видавництв союзних і автономних республік і областей – на 30 відсотків. У цілому по Укркнигторгу ціни знизилися на 18 відсотків.

Крайні номінальні ціни на всі книги, що мали виходити з друку, починаючи з 1 квітня 1952 р., за цією постановою встановлювалися в залежності від розділу літератури та її читацького призначення, незалежно від тиражу, яким друкувалося видання. Від такого способу встановлення цін на книгу, безумовно, вигравав покупець, який не платив більше за книгу вузького профілю з обмеженим тиражем, як це було до того часу. Так, масова технічна, сільськогосподарська і художня література не повинна була коштувати дорожче 25 коп. за обліково-видавничий аркуш, політична і соціально-економічна література – 18 коп., стільки ж коштували словники, а підручники для початкової й середньої школи – 10-15 коп.

Таким чином, із кожним роком все ширше задовольнявся попит населення на політичну, учбову, художню, науково-технічну літературу. Завдяки державним дотаціям, які сприяли здешевленню літератури, як тільки у народу з'являлися "зайві" гроші, він із задоволенням купував різноманітні книги до своїх особистих бібліотек. На деяких підприємствах України на громадських засадах були відкриті "народні книжкові магазини". Робітники підприємства самі отримували в облкнигторзі літературу і у вільний від роботи час займалися торгівлею [21, арк. 85].

У той же час у післявоєнні роки зростала кількість магазинів і кіосків державної книготоргівлі. Важливим показником розвитку галузі в цей період є наявність спеціалізованих магазинів для торгівлі різноплановою літературою. Перед Великою Вітчизняною війною таких магазинів в Україні було дуже мало, та й то лише в найбільших містах. Вони були переважно змішаними, бо поряд з книгою в основному торгували канцелярськими та іншими культтоварами.

Любов до книги всіляко підтримувалася і заохочувалася. Книга обов'язково додавалася в якості цінного подарунка до почесних грамот та інших нагород. Книгу можна було замовити за каталогом на пошті завдяки сервісній послугі "Книги – поштою". І все це поза основною культмасовою лінією – розвитком масових бібліотек.

Не малу роль у забезпеченні населення друкованим словом у повоєнні роки відігравала бібліотечна мережа. Тільки у Дніпропетровській області станом на 1944 нараховувалося 35 бібліотек [3, арк. 1.]

У 1950 р. в Україні функціонувало 34,9 тис. масових бібліотек, а також наукові, технічні та спеціальні бібліотеки на підприємствах, в установах, учбових закладах. Книжковий фонд масових бібліотек УРСР до війни складав понад 31 млн. примірників, на 1946 р. з них залишилося лише близько 9 млн. книг [20, арк. 3]. Так, лише міська бібліотека Дніпропетровська до війни налічувала 600 тис. книг, які були майже повністю знищені. Але вже у січні 1944 року бібліотека відновила свою роботу [8, с. 4]. Найшвидше відновлювалися книжкові фонди обласних бібліотек. Так, у Дніпропетровській обласній бібліотеці, книжкові фонди якої були повністю розкрадені і знищені німецько-фашистськими загарбниками, на кінець 1946 р. нараховувалося вже 67 тис. книг, в Запорізькій обласній бібліотеці – 51,6 тис [20, арк. 3].

Не кращим був стан бібліотек наукових і освітніх установ. Так, за спогадами очевидців, бібліотека Криворізького педагогічного інституту була майже повністю знищена і розграбована. Як згадує студент мовно-літературного факультету 1945-49 рр. Є.І.Федорцов: "В библиотеке не было даже минимума нужных для учебы книг и пособий...." [12, с. 96].

У післявоєнні роки була проведена значна робота з впорядкування книжкових фондів бібліотек, проте ця робота тільки розпочиналася. Так, у тому ж Криворізькому педагогічному інституті вже у травні 1945 року серед багатьох зустрічаємо два відрядження у м. Дніпропетровськ (Укркнигакультторг) по питанню придбання зошитів, книг та канцприладдя згідно наряду УВШ при СНК УРСР за № 16 [16].

Вирішувалося питання благоустрою бібліотек. Ці установи починають регулярно забезпечуватися інвентарем та паливом, як наприклад, Кіровоградська обласна бібліотека ім. Н.К.Крупської [5, арк. 136].

Але поповнення книжкового фонду бібліотек стикалося із певними труднощами, такими, як відсутність матеріалів бібліотечної техніки (інвентарних книг, каталогових карток) і таблиць для класифікації книг. Через невпорядкування бібліотечних фондів, відсутність чіткої інвентаризації книг, мали місце окремі випадки крадіжок з бібліотечних фондів. Вони були виявлені в Дніпродзержинській міській бібліотеці, Криворізькій міській бібліотеці [20, арк. 5].

Щодо обслуговування читачів, то найбільше з них користувалися послугами обласних бібліотек. Наприклад, за період з 1948 по 1953 рр. у Дніпропетровській обласній бібліотеці було 17 тис. відвідувачів, в Кіровоградській – майже 10 тис., в Запорізькій – понад 6 тис. Середня кількість читачів в міських бібліотеках була 1300, а в районних – 520 чоловік [4, арк. 6].

Бібліотеками користувалися всі групи населення – робітники, службовці, інтелігенція, учні та студенти, військово-службовці та домашні господарки. Так, наприклад, читачами Кіровоградської обласної бібліотеки були: 368 робітників, 941 службовець, 1 тис. 248 військовослужбовців, 1 тис. 080 учнів і студентів, 166 домогосподарок та 418 селян [4, арк. 7]. Найчастіше бібліотеки відвідувала учнівсько-студентська молодь. Це пояснюється тим, що шкільні та вузівські бібліотеки ще не могли задовольнити потреби своїх читачів.

Слід відзначити, що за період війни і в перші повоєнні роки в бібліотеках посилювався попит на літературу пригодницького жанру і навіть казки [7, с. 48]. З одного боку подібний інтерес пояснюється змінами вікового складу працюючих і користувачів бібліотек: під час війни на виробництво прийшли підлітки (на окремих підприємствах вони склали від 50 до 70%). Після війни читацьку аудиторію поповнили молоді фронтовики, процес інтелектуального росту яких був перерваний війною і які через це після фронту повернулися до юнацького кола читання. Але є й інший бік цього питання: ріст цікавості до такого роду літератури був своєрідною реакцією усунення тієї жорстокої реальності, яку несла з собою війна. Потрібна була компенсація психологічним навантаженням.

У той же час, як зазначено в звітах місцевих керівників, не всі бібліотеки проводили ефективну роботу з читачами. У ряді з них бібліотечні працівники свою роботу здебільшого обмежували видачею книг. Значна частина бібліотек на виробництві була укомплектована книгами без урахування попиту робітників і службовців. Наприклад, в Держинській районній бібліотеці, послугами якої користувалися шахтарі і заводські робітники, було багато літератури з питань сільського господарства ("Агротехніка цукрових буряків", "Кормодобування", "Землеустройство колхозов при введениі севооборотов" та ін.), проте майже не було книг з гірничої справи, які справді цікавили відвідувачів [19, арк. 28].

Незадовільно було організоване бібліотечне обслуговування дітей. Дитячої літератури видавалося мало, особливо для дітей молодшого шкільного віку. У багатьох школах бібліотек не було зовсім, а в тих, що існували, літератури на всіх бажаючих часто не вистачало. Була відсутня центральна дитяча бібліотека, яка була б науково-дослідницьким і методичним центром для окремих бібліотек.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що серед міського населення на початку 1950-х рр. особливої популярності набуло читання книг, періодичної преси. Про це свідчить підвищення показників випуску друкованої продукції, її продаж населенню та ріст фондів бібліотек. Отримати особисто передплату було складно, тому газети переважно виписували підприємства, установи та організації країни. Менше читали мешканці міст журнали, попитом в основному користувалися професійні видання. З кожним роком все ширше задовольнявся попит населення на навчальну, художню та науково-технічну літературу. Завдяки державним дотаціям з 1952 р. книги стали значно дешевшими.

Отже, у повоєнні роки в містах України відбувалися певні зміни в плані розвитку матеріально-організаційної бази закладів, призначених для забезпечення друкованою продукцією мешканців міст, проте вони ще не могли задовольнити потреби населення.

Джерела і література

1. Агуф М.А. Книгу в маси. Книжкова торгівля в Радянській Україні. 1918–1964. (Короткий історичний нарис) / Агуф М.А., Коваль М.Т. – Х.: Укрполітвидав, 1965. – 165 с.
2. Гордон Л.А. Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени / Гордон Л.А., Клопов Э.В. – М.: Наука, 1972. – 368 с.; Гордон Л.А., Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Гордон Л.А., Клопов Э.В., Оников Л.А. – М.: Знание, 1977. – 160 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-224, оп.2, спр. 5, арк. 157.
4. Державний архів Кіровоградської області (Далі ДАКО), ф. Р-2420, оп. 2, спр. 84, арк. 155.
5. ДАКО, ф. 2860, оп. 1, спр. 245, арк. 136.
6. Енциклопедія Криворіжжя: 230-ти річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2-х т. / Упорядник В.П.Бухтіяров. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. – Т. 1. – 704 с.; Т. 2. – 816 с.
7. Звіт Центрального комітету КП(б) України. Доповідь секретаря Центрального комітету КП(б) України тов. Л.Г. Мельникова на XVII з'їзді КП(б) України 24 вересня 1952 року // Радянська Україна. – 1952. – 25 вересня. – С. 1-3.
8. Зоря. – 1944. – Січень – № 12. – С. 4.
9. Зоря. – 1944. – Січень – № 14. – С. 4.
10. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х томах. Т.1-2. – К.: Наукова думка, 1967. – 358 с.
11. Кожухарь А.И. Ветерана поступь молодая / Кожухарь А.И., Кучма И.П., Лукашов О.В. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 207 с.
12. Косіненко О.В. Початок повоєнного відродження закладів вищої освіти: здобутки і проблеми. (На прикладі Криворізького державного педагогічного інституту) / Косіненко О.В., Фінічева В.А. // Дослідження і розвідки з всесвітньої історії з всесвітньої історії і правознавства: Зб. наук. праць. Вип. 6 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг, 2008. – С. 96-102.
13. Кривому Рогу 200 / [ред. Л.В.Гамольський] Дніпропетровськ: Промінь, 1974. – 208 с.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1960 рр.: Збірник документів в 2-х т. – Т.2 (червень 1941-1960 рр.) / [ред. О.В.Килимник] – К.: Наукова думка, 1997. – 665 с.
15. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Лебина Н. Б. – СПб.: Издательско-торговый дом "Летний Сад", 1999. – 320 с.

16. Матеріали експозиції та фондів музею історії Криворізького державного педагогічного університету.
17. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / [председатель ред. колл. И.В. Васильев] – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 70, спр. 369, арк. 58.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 404, арк. 47.
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 592, арк. 92.
21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 609, арк. 382.

ЧЕРНОВОЛ Л.І.,
старший викладач (НМетАУ)

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сучасна незалежна українська держава відбулася завдяки консолідуючій силі національної ідеї. Історичний досвід доводить, що завдяки національній ідеї формується дух нації, спрямований на творення власної держави – держави самодостатньої, яка розвивається на основі своїх внутрішніх джерел. Без національної ідеї не може сформуватися нація, а без нації – держава. Головним змістом, сенсом і напрямком української національної ідеї є положення про створення суверенної незалежної демократичної держави.

З часів проголошення незалежності в Україні посилюється інтерес до вивчення питань становлення української нації, розробки української національної ідеї, її державотворчий потенціал національної ідеї на різних станах історії українського народу. Вже існує численна історіографія даної проблеми. Так, в монографія Г. Касьянова "Теорії нації та націоналізму" [1] та статті І. Онищенко "Українська національна ідея в українській політичній думці радянських часів" здійснено найбільш вдалих і ґрунтовний аналіз зазначеної теми [8]. Сучасний стан осмислення процесу становлення та змісту української ідеї знайшов відображення в багатьох працях останніх років, зокрема в публікаціях С. Вовканича, С. Гелея, М. Жулинського, Г. Кривчинка, А. Колодій, Ф. Канака, І. Красіної, Л. Нагорної, Ф. Медвідя,

М. Михальченка, О. Соскіна, О. Шморгуна та багатьох інших. Автор ніяким чином не може претендувати на всебічне висвітлення багатогранної проблеми, а лише зробила спробу на основі доробок українських науковців розглянути взаємозв'язок української національної ідеї та державотворчих процесів.

Існує безліч визначень української національної ідеї, її розуміння та складових частин. На думку більшості політологів та істориків, національна ідея – це система поглядів, яка відображає сутність певного етносу, його своєрідність, ментальність, власне розуміння та бачення світу, уявлення про ті радикальні засоби, які потрібні для прогресивного розвитку.

Національна ідея має багато складових – мова, культура, традиції, любов до землі, де ти живеш, повага до тих, хто живе поряд з тобою. Завдяки національній ідеї формується дух нації, народу, спрямований на творення своєї власної держави – держави самодостатньої яка розвивається на основі внутрішніх джерел. Національна ідея породжує самодостатню національну державу, орієнтовану на саморозвиток, реалізацію, самобутнього потенціалу [7,с.15]. Тому, категорію "національна ідея" слід розглядати з позиції політичної суб'єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави. Вона концентрує в собі всю систему національних домінант: державність, патріотизм, національні інтереси, демократію, справедливість, віротерпимість. При цьому основою української національної ідеї являється консолідація української спільноти для подальшого державотворення.

Зачинателями філософії української ідеї були члени Кирило-Мефодіївського братства, в політичній програмі якого проголошувалась боротьба за соціальне і національне визволення українського народу. Поняття "українська ідея" першим запропонував П. Куліш. У нього він вкладав розуміння, усвідомлення людиною належності до свого народу, його культури і віри. Головною ціллю його життя було піднесення українського народу до національної самосвідомості. Ідея України для нього була тим критерієм, з якими він підходив до оцінки різноманітних явищ оточуючого світу [5,с.145]. Пізніше цей термін використовували М. Драгоманов, С. Рудницький, інші українські мислителі. Але в нього вони вкладали вже більш ширше і глибше розуміння.

Можна стверджувати, що українська національна ідея виникає разом з появою на світовій арені України і проходить ряд етапів розвитку: зберігає в основному свою сутність, але змінює форму, сферу дій, функціональне призначення і глибину вираження. Вона виходить з автохтонності української нації і формується на базі національної ментальності українського народу. Ідея базується на глибокому усвідомленні кожного українця приналежності до української національної спільноти, ідентифікації його з цією спільнотою, формуванні уявлень про її типові риси, етнічну територію, рідну мову, про її історію, духовні цінності. Суттєвою рисою української національної ідеї є її вкоріненість в історичному минулому, піклуванні про історичну долю нації в наші часи [6,с.93].

Давати аналіз категорії "національна ідея" необхідно з позиції політичної суб'єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави, яка потім використовується нею як інструмент, засіб реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що повинна базуватися на національних інтересах і виходити саме з них.

Українська національна ідея, виступаючи як основа функціонування української нації, є всеохоплюючою і означає державність, суверенітет і соборність. Суть її полягає в реалізації прагнень українського народу до свободи, завоювання політичної, економічної і культурної незалежності та утвердження себе у рівноправних міжнародних відносинах. У поєднанні із загальнолюдськими цінностями та ідеалами вона виступає чинником національної консолідації на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності у процесі закладених у ній цілей і цінностей.

Українська національна ідея у всі періоди буття була прапором боротьби за національне визволення України. Але спроби здобути незалежність під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. та в ході національно-демократичної революції 1917-1920рр., на жаль, виявилися невдалими. Від середини XVII ст. і до 1991р. Україна перебувала у складі іноземних держав, що наклало суттєвий відбиток на всі сфери життя українського народу. Адже від періоду "Руїни" і впродовж кількох наступних століть формування української нації відбувалося в складі трьох різних держав: польської, австрійської і російської. Український народ відчував на собі постійну загрозу асиміляції і справжню культурну експансію з боку інших народів. Це ні яким чином не

могло сприяти національній консолідації українців. Українці у XVIII-XIXст. мали деякі ознаки нації, в першу чергу самобутню культуру, літературну мову, свою духовну еліту, такі важливі особливості національного характеру як врівноваженість, працьовитість, хліборобську вдачу, любов до землі тощо. Дещо прискорився процес формування української нації в останній третині XIXст.. В XXст. Україна вступила вже маючи націю. Але вона несла всі вади і ознаки попередніх періодів. І якщо значна частина української еліти озброєна національною ідеєю боролася в 1917-1920рр. за соборну суверену незалежну українську державу, то інші верстви населення часто залишалися нейтральними. Українська державність не отримала належної підтримки всього народу через те, що немала зрілої нації, а українська національна ідея ще не стала пануючою в середовищі частини спільноти.

Незважаючи на голодомори, терор і репресії, війни українству вдалося зберегти відданість українській національній ідеї. 24 серпня 1991р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. 1 грудня 1991р. на всенародному референдумі більше 90% населення проголосували за національну незалежність і фактично підтримали українську національну ідею.

Історичне призначення української національної ідеї не вичерпується проголошенням незалежності України. В сучасних умовах вона повинна виконувати функцію мобілізуючого чинника в інтеграції народів, що проживають в Україні, політичних, громадських, релігійних об'єднань на розбудову національної, соціально згуртованої, демократичної, правової держави. Ця ідея мусить легітимізувати докорінні політичні і соціально-економічні перетворення. Національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості і національної самосвідомості в цілому, світоглядним орієнтиром у системі освіти і виховання підростаючого покоління, у сфері соціалізації особи. Вона повинна забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між партіями і рухами [3,с.350]. Ми погоджуємося з думкою Г. Г. Кривчика, який зазначає, що в сучасних умовах, коли перед нами постають нові деталі серйозніші економічні і політичні виклики, посилюються соціальні протистояння в суспільстві й загроза територіально-культурного розколу країни, потрібна всім зрозуміла ідея національного об'єднання країни навколо

великої справи. Потрібна така ідея, яка не роз'єднує різні верстви населення, а зближує їх, не протиставляє одну національність іншій, а містить повагу до кожної, не підбурює одних проти інших, а змушує подати назустріч руки [4,с.8].

На сучасному етапі розвитку України потрібно переосмислення національної ідеї, надання їй дієвої організуючої функції, здатності об'єднати багатонаціональне населення в єдине громадянське суспільство.

Виразником національної ідеї завжди є національні еліти, тобто ті представники нації, які озброєні передовими ідеями і шляхами їх реалізації, мають найвищий авторитет і у співгромадян, і у влади. По суті, національна еліта – це меншість нації, котра справляє вирішальний вплив на більшість. Авторитет національної еліти має спонукати і владу, і всю націю до реалізації усіх складових національної ідеї. Слід зазначити, що кволість національної еліти, особливо політичної, історично була вузьким місцем в українському державотворенні. З одного боку, народ схильний до кооперації, об'єднання, особливо в тяжкі часи, а з другого – представники еліти розрізнені, навіть за умов однакових світоглядних позицій. Це один з негативних чинників, характерних українській нації та її еліти, який вже неодноразово завдавав величезної шкоди процесові становлення української державності. Це, зокрема, відбулося в часи М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюра, П. Скоропадського [9,с.18,19]. Подібні процеси відбуваються і в умовах незалежної і суверенної України, і можна констатувати майже повний збіг історичних подій. В української еліти, в першу чергу політичної і економічної, занадто розвинутий індивідуалізм, зависокою є самооцінка і гордіня, небажання поступитися власним інтересам і цілям. Тому необхідно найшвидше розірвати це замкнуте коло, не допустити розширення прірви між народом та елітою.

Важливим, нагальним і консолідуючим чинником має стати подолання відчуження влади і нації. Держава може вижити лише тоді, коли існує почуття національної єдності, особливо в питаннях підтримки державної влади. Сама нація, увесь український народ сказали, що потрібно – справедливість, порядок і чесна влада.

Вся державна політика повинна базуватися на національній ідеї. Вона немає нічого спільного ні з націоналізмом, ні з ультрарадикалізмом, це нормальний здоровий розвиток суспільства. Один з творців української національної ідеї М. Чубинський ще у 1913р. у статті "Українська національна ідея та її правові посилення" писав: "Коли любов до свого нероздільна з повагою до чужого, коли боротьба за свої національні права поєднується з визначенням таких прав кожної нації, тоді національна ідея дає людству всі свої найкращі плоди".

Таким чином, українська національна ідея на всіх історичних етапах виступала і виступає важливим чинником подальшої консолідації нації, всього українського народу, розбудови демократичної правової держави, творення громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. -К.: Либідь, 1999. -352с.
2. Костенко О. Яка культура, таке й життя: Новий погляд на тему національної ідеї / О. Костенко // Віче. -2007. -№5-6. -С.62-66
3. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія / І. Кресіна. -К., 1998. -392с.
4. Кривчик Г.Г. Сучасна українська національна ідея в історичному вимірі / Г.Г. Кривчик // Грані. -2006. -№2(46). -С.3-9.
5. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія / П. Куліш // Хроніка 2000. -№3-4(5-6). -К.,1993. -С.110-147.
6. Медвідь Ф. Християнські засади української національної ідеї / Ф. Медвідь // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. -1999. - №3(11). -С.91-94.
7. Михальченко М.М. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах / М.М. Михальченко // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відміне: 36.ст. -К.,2005. -С.14-16.
8. Онищенко І. Українська національна ідея в українській політичній думці радянських часів / І. Онищенко // Нова політика. -1998. -№6. -С.34-38.
9. Соскін О. Національна ідея – основа державності / О. Соскін // Національна фортеця. -2000. -№1(18). -С.17-20.

КОЖУХАР О. І.,
доцент, кандидат історич-
них наук (КДПУ)

ІСЛАМСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Іслам протягом багатьох століть відігравав величезну, хоч і неоднозначну, роль у віх сферах кочівників казахських і туркменських степів, землеробів долин рік, жителів Бухари, Самарканду, Хорезму, гір Паміру, інших регіонів Центральної Азії.

Проголошення незалежності центральноазіатськими країнами на початку 90-х рр. ХХ ст. поклало початок постсоціалістичної трансформації, розбудові нової політичної системи, створенню ринкової економіки, формуванню національної ідеології і національної ідентичності. Значну роль в процесах становленню і розвитку незалежних держав відіграє іслам. Вивчення проблем вливу ісламу на політичні та соціокультурні аспекти розвитку пострадянських країн являється досить актуальним. Відродження ісламу спричинило неоднозначні наслідки в країнах Центральної Азії. В Криму і на півдні України проживають громадяни, які сповідують іслам. В цих регіонах відбуваються складні процеси, пов'язані з ісламським відродженням, що посилює науковий інтерес до проблеми.

Окремі аспекти ісламського відродження в пострадянських країнах Центральної Азії в тій чи іншій мірі були висвітлені в публікація як українських вчених Д. Білозіра, О. Богомолова, В. Гусакова, В. Клімова, так і зарубіжних Ш. Анікера, А. Зайфєрта і А. Крайкемайєр, І. Кудряшова, Е. Курманова, Д. Малишевої, Г. Мірського, В. Терентьева та ін. [1]. Особливо зріс науковий інтерес до цієї проблеми після подій 11 вересня 2001 року.

Автор, не претендуючи на вичерпне висвітлення теми, спробував узагальнити наукові доробки вчених різних країн і поставив за мету коротко розкрити основні напрямки ісламського відродження в пострадянських країнах Центральної Азії, проаналізувати роль ісламу в політичному і соціокультурному житті суспільства.

Як відомо, входження центральноазіатських народів до складу Російської імперії, а потім до Радянського Союзу мало досить суперечливі наслідки. З одного боку, були створені і розвивалися електроенергетика, кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна легка промисловість, розбудовані іригаційні системи, що дозволило значно розширити посівні площі зернових, бавовни, садів. Ліквідація неписьменності, розвиток освіти сприяли формуванню національної інтелігенції, науково-технічних кадрів. Суттєві зрушення були в культурній і соціальній сферах. Разом з тим, для середньоазіатських республік були характерні всі ті негативні явища, що були типовими для СРСР в цілому: тотальний контроль держави над суспільством, відсутність демократичних свобод, сталінські репресії, переслідування на релігійному ґрунті тощо. В радянський період іслам виживав в основному в традиційних і ритуальних формах. Релігійне життя контролювалося відповідними державними комітетами.

З набуттям незалежності в країнах Центральної Азії почалось справжнє ісламське відродження або реісламізація. Правлячі еліти визнали іслам частиною культурної спадщини та національної ідентичності і сприяли вивченню його основ, будівництву мечетей та інших культових закладів, відродженню мусульманських звичаїв і традицій. Реісламізація носила в цілому комплексний характер і пройшла кілька етапів. Першому етапу, який тривав до початку другої половини 90-х рр, були притаманні наступні особливості: конституції центральноазіатських країн закріпили і гарантували основні права і свобода громадян, в т.ч. на свободу світогляду і віросповідання, порівняно ліберальне законодавство, яке регламентує діяльність релігійних організацій, створення автономних Духовних управлінь мусульман, сприяння органів нової влади в розробці і реалізації програм відродження ісламу, встановленню ними контактів і співробітництва з мусульманськими країнами, підготовці в зарубіжних центрах спеціалістів з ісламу, будівництво мечетей, відкриття духовних навчальних закладів тощо. Так, в Казахстані діяльність релігійних організацій регламентується Конституцією, Цивільним кодексом, а також прийнятим у 1992р. Законом "Про свободу віросповідання і релігійні відносини". В Конституції Республіки Узбекистан ст.31 гарантує кожному громадянину право

сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Заборонено примусове насадження релігійних поглядів. В червні 1991р. парламент прийняв Закон "Про свободу совісті і релігійні організації". В 1993р. до нього були внесені деякі зміни і доповнення. За своїм змістом і положеннями цей закон відповідає міжнародним стандартам. Релігійні організації, в т. ч. і мусульманські являються самостійними суб'єктами, мають право володіти землею, нерухомістю, видавати релігійну літературу, готувати для себе спеціалістів, проводити різні заходи релігійного характеру, організувати відвідування святих місць тощо [11]. В Конституції Киргизької Республіки закріплені ліберальні основи організації суспільства: кожному гарантована свобода совісті, віросповідання, релігійної або атеїстичної діяльності. Релігія і всі культу відділені від держави. В 1996р. Президент підписав указ про заходи щодо реалізації прав громадян Киргизької Республіки на свободу совісті і віросповідання. В квітні 1993р. був зареєстрований казіят мусульман Киргизії, а 17 вересня 1993р. було створено Духовне управління мусульман Киргизії (ДУМК) [7]. Ліберальне законодавство зробило Киргизію однією з найбільш сприятливих країн для діяльності усіх релігійних організацій.

Релігійна ситуація в Таджикистані різко ускладнилась напередодні і в період громадянської війни. В 1991-1993 рр. діяв Казіят мусульман Таджикистану, який координував діяльність мусульманських релігійних общин. Але його керівництво брало активну участь в політичних процесах на боці опозиції. Внаслідок цього казіят було ліквідовано. Конституція Республіки Таджикистан, яка була прийнята 6 листопада 1994р., задекларувала світський характер держави, відокремленні від неї релігії. Але традиційно консервативне таджицьке суспільство в повсякденному житті все ще ігнорує значну частину світських устоїв і надає перевагу релігійним церемоніям. Крім того, напередодні президентських виборів 1991р. духовенство завершило процес самоорганізації і в листопаді утворило Ісламську партію відродження Таджикистану, яка в ході громадянської війни 1992-1997р.р. входила до складу Об'єднаної таджицької опозиції і завоювало значний авторитет у населення.

Для Туркменістану до 1997р. релігійна ситуація була досить подібна до становища в інших країнах Центральної Азії. Кон-

ституція країни, Закон "Про свободу совісті і релігійні організації", інші законодавчі акти відкривали шлях до реісламізації. В 1991р. були створені муфтіят Туркменістану, Рада з питань релігії [12].

Одночасно в країнах регіону почалося інтенсивне будівництво мечетей, відкривалися спеціальні школи, медресе та вищі навчальні заклади, в яких отримують релігійну освіту діти і підлітки, а також імаллів. Так, в Киргизії в 1991р. налічувалося 39 мечетей, в 1997р. – 160, то в 2000р. було зареєстровано 857, а в 2001р. в республіці діяло близько 3000 мечетей [7]. В Туркменістані в 1990р. було відкрито 30 мечетей, а 1999. – 223, в т.ч. 9 – в столиці країни. В Узбекистані в перші роки незалежності було відкрито більше 5000 мечетей [13,с.78,166]. За перші 15 років після проголошення незалежності було збудовано більше 1000 мечетей, в тому числі в Алмати, Актау, Актюбінську, Караганді, Павлодарі та інших регіонах країни. В березні 2005р. в м. Астані була відкрита нова мечеть. На 2009р. в Казахстані налічувалося більше 2200 мечетей [6]. Будівництво нових мечетей здійснювалося урядами центральноазіатських країн, а також з допомогою ісламських фондів зарубіжних країн (Арабських Еміратів, Туреччини, Саудівської Аравії, Пакистану).

Важливим напрямком ісламського відродження є відкриття шкіл, медресе інших закладів, в яких населення отримувало духовну освіту. При багатьох мечетях існують постійно діючі курси для бажаючих отримати початкову духовну освіту і оволодіти арабською мовою. Середню мусульманську освіту дає навчання в медресе, значну кількість яких було відкрито в 90-ті роки з допомогою зарубіжних ісламських держав. Так, ісламський рух Гюлем (ІРГ), що зародився в Туреччині в кінці 70-х рр. ХХ ст., відкрив в Казахстані 29 шкіл, Туркменістані – 13, Киргизстані – 12, а в Узбекистані вони заборонені. Навчання в таких школах – світське, викладання – англійською, турецькою і національною мовами. В Казахстані центром ІРГ стала Алма-Ата. Всю роботу з відкриття шкіл та їх функціонування, проведення культурних заходів організовує Казахсько-тюрський фонд освіти. Навчання носить світський характер (є лише загальний курс з історії світових релігій), викладання – англійською і турецькими мовами і велика увага приділяється моральному вихованню на принципах

ісламу. Цей фонд прямо співпрацює з державою, яка забезпечує школи приміщеннями та інфраструктурою. В Туркменістані турецька неурядова організація ВЕС відкрила і укомплектувала літературою і кадрами вчителів більше 20 початкових і середніх шкіл з навчанням на 4-х мовах, в яких навчалосся більш 3 тис. учнів [13, с.167, 185-186].

Вищу духовну освіту мусульмани Центральної Азії можуть отримувати у вищих духовних закладах. Так, 3 вересня 1999р. відкрився Ташкентський ісламський університет, а з 2000р. почав працювати академічний лицей при університеті [14]. В Казахстані в 2007р. в Алмати було відкрито Єгипетський університет культури "Нур-Мубарак" як подарунок уряду Арабської Республіки Єгипет. Каїрський ісламський університет "Аль-Азхар" надав найбільш підготовленим казахським студентам можливість стажування, а також почав підготовку магістрів та докторів ісламських наук [6].

В перші роки незалежності в пострадянських країнах Центральної Азії різко збільшився випуск релігійної літератури, газет і журналів, які видають як Духовні управління мусульман, так і мусульманські центри зарубіжних держав.

Всі ці фактори сприяли зростанню релігійної свідомості населення центральноазіатських країн. Як показують соціологічні дослідження, в Узбекистані в 1998-2000рр. вважали себе віруючими близько 95% опитаних, в 2001р. – 98%, а в 2002р. – 99%. В Казахстані віруючі в 1995р. склали майже 40% населення. На 2000р. в країні налічувалося 19 млн. мусульман, або 65% всього населення [6; 13, с.195]. Разом з тим, дослідники відзначають, що більшість мусульманського населення орієнтується на дотримання масових обрядів. Для них характерна неглибока релігійність, потяг діяти як усі (так званий "ефект натовпу") [4].

З другої половини 90-х рр. ХХ ст. розпочинається другий етап ісламського відродження, який характеризується виникненням політичного ісламу, який часто називають фундаменталізмом, екстремізмом, ваххабізмом, що привело до нових взаємовідносин між державою та віруючими. Політичний іслам, з нашої точки зору, слід розуміти як керівництво до політичних дій, до створення політичних організацій і боротьби за ісламську державу. Це досить суперечливе явище світового масштабу, уча-

стики якого застосовують як мирні, так і радикальні, екстремістські і терористичні форми і методи боротьби для досягнення своїх цілей. Формально всі центральноазіатські республіки вважають себе світськими державами, намагаються відділити релігію від держави. Іслам позбавлений можливості офіційно втручатися в політичне життя суспільства. Серед причин появи політичного ісламу в Центральній Азії необхідно виділити основні: відсутність демократії і зміцнення авторитарних режимів, придушення будь-якої опозиції, погіршення економічного становища країн, корупція, інфляція і безробіття, бідність населення і глибока соціальна нерівність суспільства. Незалежні держави зіткнулися з цілим рядом серйозних проблем, багато з яких вони так і не зуміли вирішити. Соціальна нестабільність, напруга в суспільстві створюють у людей почуття незахищеності і самотності. В таких умовах єдиний, до кого може звернутися людина – це Бог. І на цьому етапі (друга половина 90-х років) ісламське відродження перестає носити суто культурний і релігійний характер. В цей період в країні регіону почали повертатися випускники навчальних закладів і релігійних освітніх центрів Близького і Середнього Сходу, які принесли не тільки знання про релігію, а також ісламську політичну ідеологію. Крім того, в Центральній Азії легально активно діяли місіонери і проповідники, емісари різних міжнародних мусульманських фондів та організацій, які розповсюджували ідеї політичного ісламу, ідеологію заміни світської держави теократичною. На розповсюдження ідей політичного ісламу мали вплив події в Таджикистані. Таджикистан став першою із країн Центральної Азії, де іслам заявив про себе як політична сила в ході громадянської війни. А процес мирного врегулювання в країні, який розпочався в 1997р., входження ісламської опозиції до складу уряду і владних структур, показав усім ісламським опозиційним силам в регіоні вдалий приклад впливу на прийняття політичних рішень і включення ісламу в політичне життя.

З середини 90-х років ХХст. в центральноазіатському регіоні активізували свою діяльність цілий ряд організацій і угруповань політичного ісламу, які окрім критики влади пропонували створення ісламської держави – халіфату. При цьому основним засобом досягнення своїх цілей вони вважали збройну боротьбу.

В країнах регіону діяли і діють такі організації: Ісламська партія відродження Таджикистану, Ісламський рух Узбекистану, Партія ісламського визволення (Хізбут-Тахрир аль-Ісламі або ХТІ), Комітет мусульман Азії, Організація визволення Туркменістану, "Брати-мусульмани" та інші, всього близько 15 [10].

В 1991р. в Таджикистані утворилася Ісламська партія відродження (ПІВТ), програма якої передбачала розбудову ісламської держави і проголошення шариату як єдиної правової системи країни. В ході громадянської війни 1992-1997 рр. опозиція намагалася реалізувати цей план, але, зазнавши невдачі, змушена була підписати угоду з владою і продовжила мирну політичну боротьбу. Партія ісламського відродження Таджикистану переглянула свою стратегію в кінці 1999р. і виступає за демократичний розвиток країни, вважаючи його сумісним з ісламськими цінностями. Але вона не змогла переконливо сформулювати точку зору на роль ісламу в пострадянському таджицькому суспільстві. Внаслідок цього та через внутрішні протиріччя вона значно втратила той вплив, що мала на початку 90-х років. Після подій 11 вересня 2001р. в США ПІВТ засудила терористичні акти і відмежовувалась від тероризму як політичного засобу боротьби. Як опозиційна партія, ПІВТ наполягала на багатопартійній системі, прозорості виборів, політичному плюралізмі, свободі слова, дотримання прав людини. В сучасних умовах розвитку політичних процесів в регіоні, демократія для ПІВТ має важливе значення. Ця політична сила виступає за еволюційне формування національного "мусульманського суспільства і держави" в рамках Конституції Республіки Таджикистан [3].

З 1996р. основною силою політичного ісламу став створений у 1988р. Ісламський рух Узбекистану (ІРУ), які своєю головною метою проголосив ліквідацію світського, авторитарного режиму І. Карімова і створення ісламської республіки. ІРУ підтримує зв'язки з "Аль-Каїдою" і рухом "Талібан". Фінансова база – наркоторгівля, допомога від Бен Ладена, етнічних узбеків з Туреччини, Саудівської Аравії. Бойовики ІРУ здійснили замах на президента Узбекистану І. Карімова (лютий 1999р.), провели терористичні акти в Ташкенті і Бухарі (квітень 2004р.), спробували прорватися через Киргизію до Узбекистану (квітень і серпень 2000р., липень 2001р.) і підняти населення на збройну бо-

ротьбу проти своїх світських урядів. В ніч з 12 на 13 травня 2005р. в Андижані в ході збройного виступу ісламістів звучали вимоги відставки президента. Виступи прокотилися ще в кількох містах і селищах узбецької частини Ферганської долини. Всі вони були придушені. Після розгрому руху "Талібан" в Афганістані і подій травня 2005р. основні сили ІРУ були суттєво підірвані, але її організаційні структури продовжують вести пропагандистську діяльність в глибокому підпіллі [11,с.63,65].

Партія ісламського визволення "Хізб ут - Тахрир" (ХТІ) була створена в 1953р. шейхом Такіндіном Набахоні в Сирії. Це активна релігійно-політична сунітська організація, яка виступає з ідеями панісламізму, розповсюдження ісламу в усьому світі, повернення мусульман до ісламського способу життя. Ця ціль може бути досягнута шляхом створення єдиної мусульманської держави – халіфату. У партії існує своя конституція ісламської держави, яка налічує 187 статей. З середини 90-х активізувала свою діяльність в регіоні. В Узбекистані вона зайняла нішу, яка раніше належала світській опозиції, що зникла з політичної арени в ході урядових репресій. І в Киргизстані, і в Узбекистані глибоко законспіровані групи і прихильники ХТІ проводять агітацію і залучають до своїх лав студентів, військових, дрібних підприємців. Так, в Узбекистані активісти ХТІ знайомилися в мечетях з молодими віруючими і пропонували прочитати одну із брошур організації, а після прочитання 4 брошур їм пропонувалося вступити до лав ХТІ. Якщо молодий чоловік погоджувався, він давав клятву вірності і отримував статус послухника. Незважаючи на діяльність ХТІ, в Узбекистані офіційно вона не заборонена, але її члени при арешті притягаються до кримінальної відповідальності [9,с.142;10].

В Киргизстані члени ХТІ працюють з різними групами населення, в першу чергу з соціально незахищеними прошарками (безробітні, пенсіонери, студенти, батьки і матері багатодітних сімей), представниками владних структур, які на місцях зможуть допомогти і захистити парторганізації від можливих переслідувань влади, працівниками правоохоронних органів, які зможуть надати при необхідності реальну допомогу. Члени і активісти ХТІ широко розповсюджують книги, брошури, прокламації, в яких критикується керівництво держави, місцеві органи влади і

лунають заклики до "ненасильницької" зміни влади в республіці. Зафіксовані насильницькі дії проти органів влади, міліції і т.д. В цих умовах в листопаді 2003р. Верховний суд Киргизської Республіки заборонив діяльність ХТІ, визнав її екстремістською організацією [8].

В Казахстані релігійний екстремізм не знаходить широкої підтримки серед населення. Разом з тим, за даними ЗМІ, сучасна економічна криза, соціальна напруга в суспільстві, невдоволення владою можуть стати поштовхом для його поширення. Казахстан дедалі більше стає територією пропаганди радикального ісламу [13,с.176].

В умовах поширення радикального ісламу з його екстремістськими і терористичними методами боротьби змусили владу центральноазіатських країн реагувати на ці виклики. Були внесені зміни і доповнення до законодавчих актів щодо свободи совісті, проведені заходи з впорядкування діяльності релігійних, насамперед, місіонерських організацій, перевірка релігійних видавництв і ЗМІ, посилено контроль за завезенням релігійної літератури. Правоохоронні органи отримали можливість контролювати діяльність релігійних організацій, закривати духовні заклади за пропаганду ідей політичного ісламу, регулювати кількість громадян, які виїждять за кордон для отримання духовної освіти. Для протидії ісламському тероризму і екстремізму члени СНД створили в 2000р. Антитерористичний центр в Бішкеку (Киргизія), сили швидкого реагування Центральної Азії (2001р.), в травні 2002р. – Організацію договору колективної безпеки. Одночасно членами Шанхайської організації співробітництва організували антитерористичний центр, який повинен взаємодіяти з аналогічними центрами СНД.

Таким чином, після проголошення незалежності в країнах Центральної Азії почалося справжнє ісламське відродження, яке пройшло кілька етапів. Правлячі еліти визнали іслам частиною культурної спадщини та національної ідентичності, підтримували офіційний іслам та його цілком лояльне до влади духовенство. Разом з тим відсутність реальної демократії, придушення опозиції, велика соціальна ціна економічних реформ сприяли розповсюдженню ідей ваххабізма, фундаменталізму, прихильники яких використовують для досягнення своїх цілей екстремі-

етські і терористичні методи боротьби. Уряди центральноазіатських країн, офіційне духовництво застосували проти політичного ісламу всі методи протидії – від широкої пропаганди ідей ісламу до силового придушення виступів екстремістів і терористів. Зупинити поширення тероризму та екстремізму можливо лише за умов реформування політичних систем, розвитку демократії, існування реальної опозиції, дієвих економічних реформ, подолання інфляції, корупції і підвищення життєвого рівня населення.

Література

1. Акінер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані / Шірін Акінер // Політична думка. -2002. -№2-3. - С.54-77; Білозір Д.В. Радикальний іслам / Д.В. Білозір // Наука. Релігія. Суспільство. -2004. -№2. -С.181-186; Гусаков В. Десятирічний досвід незалежності Киргизстану / В. Гусаков // Людина і політика. - 2001. -№6. -С.27-33; Зайферт А., Крайкермайер А. О совместимости политического ислама и безопасности в пространстве ОБСЕ / А. Зайферт, А. Крайкермайер // Доклады светско-исламского диалога в Таджикистане. - Душанбе, 2003. -С.3-29; Климов В. Ислам в политическому контексті / В. Климов // Політика і час. - 1994. -№8. -С.58-62; Кудряшов И.В. Фундаментализм в пространстве современного мира / И.В. Кудряшов // Поліс. - 2002. -№1. -С.66-67; Курманов Э. Деятельность "Хизб ут-Тахрир" в Киргистане / Э.Курманов // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. -№1. -С.138-146; Малышева Д. Центральная Азия в свете "демократических революций" / Д. Малышева // Международная экономика и международные отношения (далее – МЭМО). - 2006. -№8. -С.60-70; Мирский Г.И. "Политический ислам" и западное общество / Г.И. Мирский // Поліс. - 2002. -№1. -С.78-86; Терентьев В. Выборы в Казахстане: укрощение оранжевой волны / В. Терентьев // МЭМО. -2006. -№3. -С. -28-39.
2. Анікер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані / Шірін Акінер // Політична думка. - 2002. - №2-3. - С. 54-77.
3. Абдулло Рахнамо. Взгляд исламских политических групп Таджикистана на демократию: сравнительный анализ // Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analitic/1/10/687.html>
4. Жусупов Сабит. Ислам в Казахстане / Сабит Жусупов // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. - М.,2001. - Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/36593.htm>

5. Зайферт А., Крайкермайер А. О совместимости политического ислама и безопасности в пространстве ОБСЕ / А. Зайферт, А. Крайкермайер // Доклады светско-исламского диалога в Таджикистане. - Душанбе, 2003. - С.3-29.
6. Ислам в Казахстане // Режим доступа: <http://www.religions-congress.org/content/view/121/37/lang,russian/>
7. Каниметов Э. Политизация ислама в Киргизии. Есть ли альтернатива? // Режим доступа: www.centasia.ru/news.php?st=114698640
8. Курбанова Н. Особенности проявления ислама в Кыргызстане // Режим доступа: www.centasia.ru/news.php?st=1240897920
9. Курманов Э. Деятельность "Хизб ут-Тахрир" в Киргистане / Э.Курманов // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. -№1. -С.138-146.
10. Макарова Д.А. Исламский терроризм на территории Центральной Азии // Режим доступа: www.russian.kz/politics/993762-islamkijj-terririzm-naterritorii-centralnojj.htm
11. Малышева Д. Центральная Азия в свете "демократических революций" / Д. Малышева // МЭМО. -№8. -С.60-70.
12. Митрохин Н. Религиозная ситуация в современном Туркменистане // Режим доступа: www.portal-credo.ru/site/?actsfresh&id=225
13. Страны Центральной Азии на рубеже XX-XXI вв.: становление национальных государств: Реф.сб. -М.,2006. -204с.
14. Юсупов А. Религия в республике Узбекистан // Режим доступа: <http://www.stability.uz/religiy.html>

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук (КДПУ)

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА: ВІД ПАНАМЕРИКАНСЬКИХ ГАСЕЛ ДО РЕАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Під Латинською Америкою сьогодні розуміються 33 суверенних країни Західної півкулі, які розташовані на південь від прикордонної між США і Мексикою річки Ріо-Гранде-ду-Сул. За економіко-географічним принципом вони утворюють чотири субрегіони: Мексика, Центральна Америка, Південна Америка та країни Карибського басейну або Вест-Індія.

Звичайно, не може не звертати на себе увагу колосальна різниця їх економічного потенціалу, політичної ваги на міжнародній арені, етнокультурних характеристик. Дійсно, важко порівняти між собою Бразилію, яка за рівнем обсягу ВВП входить до десятки провідних країн світу, і Домініку, чий економічні показники цілком порівнянні з річним бюджетом пересічного бразильського міста. Некоректним виглядає і порівняння тієї ролі, яку відіграють латиноамериканські країни у сучасній світовій політиці. На одному полюсі перебувають Бразилія, Мексика, Аргентина, тобто держави, які входять до числа країн "Великої двадцятки" (G-20), що намагається перебрати на себе ініціативу розв'язання глобальних проблем у світі у представників "Великої вісімки" (G-8), на іншому – Багамські острови, Барбадос, Беліз, чия зовнішня політика ще й досі визначається інтересами Великої Британії.

Не слід забувати і того, що в латиноамериканських країнах по-різному відбувалися процеси формування національного складу населення. В результаті, в сучасній Аргентині домінують потомки вихідців з Європи, в таких країнах як Мексика, Перу, Нікарагуа, більшість населення становлять індіанці та іспано-індіанські метиси, а в Бразилії та в державах Карибського басейну превалюють темношкірі американці. Є.Рашковський влучно зазначає: "Життя у непримиримих протиріччях і антиноміях – стаціонарна цивілізаційна характеристика Латинської Америки, яка закріпилась протягом останніх шести сотень років" [5, с.80].

На перший погляд, зазначені фактори унеможливають будь-які об'єднавчі процеси в Латинській Америці. Однак спільність історичної долі більшості країн регіону, їх економічна залежність від США та нестримне бажання здобути реальний суверенітет поставили на порядок денний питання пошуку шляхів латиноамериканської інтеграції. Особливої актуальності зазначена проблема набула у зв'язку із розгортанням світової економічної кризи, що вибухнула у 2008 р., і стала серйозною перевіркою спроможності національних економік протистояти негараздам.

Парадоксально, але процес творення міждержавної американської спільноти був започаткований країною, правомірність домінування якої в економічному і політичному житті регіону сьогодні ставиться в Латинській Америці під сумнів. Мова йде про США, які, починаючи з часів "доктрини Монро" (1823 р.), розглядали територію своїх південних сусідів як "зону відповідальності" виключно Вашингтона. Свого часу така позиція Білого дому відіграла позитивну роль у захисті молодих латиноамериканських країн від загроз з боку європейських держав. Наприкінці ХІХ ст. "доктрина Монро" вже трактувалася як право США висловлювати і захищати інтереси країн Латинської Америки у міжнародних відносинах. Ідеологічним підґрунтям латиноамериканської політики Вашингтона стали ідеї панамериканізму. Вже в ході I Міжнародної конференції американських держав, що проходила в США з жовтня 1889 р. по квітень 1890 р., з ініціативи Сполучених Штатів обговорювалось питання про створення пан-американського союзу. Однак через насторожене ставлення до цього з боку представників латиноамериканських країн Білому дому вдалося створити лише Комерційне бюро з функціями взаємного обміну торгівельно-економічною інформацією.

На II Міжамериканській конференції в Мехіко (жовтень 1901 р. – січень 1902 р.) Комерційне бюро було перетворене в Міжнародне бюро американських держав, з відповідним розширенням його функцій. І лише на IV Міжамериканській конференції в Ріо-де-Жанейро (липень-серпень 1906 р.) була реалізована ідея створення Панамериканського союзу.

Таким чином, на рубежі ХХ – ХХІ ст. були зроблені перші кроки на шляху створення структур співробітництва США і латиноамериканських республік, хоча головна мета Вашингтона – оформлення політичного союзу країн континенту під протекторатом Сполучених Штатів – досягнута не була.

Більш серйозних успіхів у зазначеному плані Білий дім досяг у другій половині 1940-х рр. Завершення Другої світової війни і загострення протиріч між двома суспільно-політичними системами призвело до розгортання "холодної війни", яка стала домінуючим компонентом у розвитку міжнародних відносин наступних чотирьох десятиріч. В умовах військово-політичного протистояння з СРСР адміністрація США вдалася до блокової політики. Цілком логічно, що в пошуках потенційних союзників увагу Вашингтонських політиків привернули, в першу чергу, країни Латинської Америки. В атмосфері штучно роздутої антикомуністичної істерії Білому дому вдалося нав'язати латиноамериканським країнам "Міжнародний договір про взаємну допомогу", який був підписаний в Ріо-де-Жанейро 2 вересня 1947 р. Значений договір (більш відомий як "Пакт Ріо-де-Жанейро") був укладений між США, Канадою і 20 латиноамериканськими країнами. Він передбачав співробітництво учасників у питаннях оборони і прийняття колективних заходів аж до використання збройних сил у випадку загрози воєнного нападу на одного з них або при виникненні загрози миру у Західній півкулі. В подальшому "Пакт Ріо-де-Жанейро" був доповнений системою двосторонніх угод про воєнну допомогу між США і 12 країнами Латинської Америки [8, с.129].

В цілому така дипломатія мала на меті укріплення і розширення впливу Сполучених Штатів в регіоні і мало відповідала національним інтересам латиноамериканських країн.

Наступного року в Боготі (Колумбія) на IX Міжамериканській конференції була створена Організація Американських Держав (ОАД). Підписана 30 квітня 1948 р. угода визначала її основні цілі. Такими проголошувались: підтримка миру і безпеки на континенті; мирне врегулювання спорів між державами-учасниками; організація спільних дій проти агресії; розв'язання спільними зусиллями політичних, економічних і правових проблем; сприяння соціальному, економічному і культурному розвитку країн-членів ОАД [1, с.443].

Принципи діяльності і структура ОАД визначались статутом організації, відповідно до якого її основними органами були: Міжамериканська конференція (скликалась 1 раз у 5 років), Консультативна нарада міністрів закордонних справ, Рада ОАД, Панамериканський союз – Генеральний секретаріат.

Пізніше, на III надзвичайній Міжамериканській конференції в Буенос-Айресі (лютий 1967 р.) був підписаний протокол реформи статуту ОАД. У відповідності до протоколу органами ОАД стали: Генеральна Асамблея як вищий орган організації, Консультативна нарада міністрів закордонних справ, Постійна рада, Міжамериканська економічна і соціальна рада, Міжамериканська рада з освіти, науки і культури, Міжамериканський юридичний комітет, Міжамериканська комісія з прав людини, Генеральний секретаріат, Спеціалізовані конференції, Спеціалізовані установи, агентства і комісії [3, с.275-276].

Доволі швидко виявили себе справжні плани Вашингтона щодо перспектив діяльності ОАД. Міжамериканське об'єднання потрібно було США перш за все для забезпечення свого домінування в Західній півкулі і придушення визвольних рухів в латиноамериканських країнах. Так, під тиском Білого дому ОАД потурала агресії американських військ в Гватемалі (1954 р.) і Панамі (1964 р.), приймала участь в інтервенції США в Домініканській Республіці (1965 р.), під час якої були створені (хоч і на тимчасовій основі) Міжамериканські збройні сили.

На підставі так званої доктрини несумісності 8-ма Консультативна нарада міністрів закордонних справ країн-членів ОАД в Пунта-дель-Есте (Уругвай) 30 січня 1962 р. прийняла рішення про виключення з організації революційної Куби. А у 1964 р. Генеральна Асамблея ОАД дійшла висновку про доцільність розриву країнами-членами міжамериканського об'єднання дипломатичних і торгівельних відносин з Кубинською республікою.

Соціально-економічна відсталість Латинської Америки, її зростаюча залежність від США, неспроможність правлячих еліт країн регіону дати адекватну відповідь викликам часу привели до появи широко розрекламованої програми економічних реформ. Їх теоретичним підґрунтям стала "доктрина ЕКЛА", розроблена у 1950-х рр. групою латиноамериканських економістів і соціологів – співробітників створеної ООН у 1948 р. Економічної комісії для Латинської Америки (ЕКЛА). Основні здобутки її діяльності були викладені у працях Р.Пребіша, А.Феррера, Ф.Еррери, С.Фуртадо, Х.А.Майобре. Зазначені дослідники вважали, що подолати хронічне відставання і стан залежності країни регіону можуть лише за умов прискореної модернізації економічної і соціальної структури. Необхідною передумовою для цього повинно було стати здійснення низки соціально-економічних перетворень.

Крім того, великого значення набували регіональна інтеграція і вироблення нових, рівноправних принципів світової торгівлі і міжнародних економічних відносин [8, с.213].

"Доктрина ЕКЛА" набула поширення як теорія десароль-їзму (ісп. desarrollo – розвиток), а її прихильники стали зватися десарольїстами. Особливу увагу останні приділяли економічній інтеграції країн регіону без прямої участі США.

У лютому 1960 р. в Монтевідео був підписаний договір про створення Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі (ЛАВТ) в складі Аргентини, Бразилії, Мексики, Уругваю, Чилі, Парагваю і Перу. У 1961 р. до договору приєдналися Колумбія і Еквадор, у 1966 р. – Венесуела і у 1967 р. – Болівія. В результаті до ЛАВТ увійшли 11 країн. Керівними органами асоціації були визнані Конференція країн-членів, яка проводиться щорічно, і Постійний виконавчий комітет. Метою ЛАВТ проголошувалося сприяння прискоренню темпів економічного зростання, більш ефективному використанню природних ресурсів, розвитку регіонального співробітництва. Фінансування проектів міждержавного об'єднання здійснював створений ще у 1959 р. Міжамериканський банк розвитку [3, с.125-126].

Практично одночасно з ЛАВТ, у грудні 1960 р., в Латинській Америці з'явилася ще одне міждержавне об'єднання – Центральноамериканський Спільний Ринок (ЦАСР). До його складу увійшли Гватемала, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, а з 1962 р. Коста-Рика. Укладений між країнами-учасниками договір передбачав поетапну ліквідацію митних зборів у внутрішньозональній торгівлі та впровадження єдиного митного тарифу щодо третіх країн. Керівними органами ЦАСР були проголошені: Центральноамериканська економічна рада, яка розробляла загальну інтеграційну політику; Виконавчий комітет, який здійснював адміністративні функції; Генеральний секретаріат, який керував поточною діяльністю організації. Для фінансування державних і приватних проектів в рамках ЦАСР були створені Центральноамериканський банк економічної інтеграції (1960 р.) і Центральноамериканський фонд валютної стабілізації (1965 р.) [3, с.543].

Протягом 1960-х рр. відбувався стабільний розвиток економіки країн, що входили до складу ЛАВТ і ЦАСР. В Латинській Америці виникли нові галузі економіки, з'явилися елементи спеціалізації і кооперації, різко зросла питома вага готових виробів у загальному обсязі регіональної торгівлі. Однак вже на

зламів 1960-1970-х рр. зазначені латиноамериканські міждержавні об'єднання вступили в період затяжної системної кризи.

Російська дослідниця З.Романова так визначає її глибинні причини:

- розходження між блоковими і національними цілями розвитку;
- розподіл витрат виробництва і прибутків від інтеграції між суб'єктами об'єднань при неоднаковості їх геополітичних і економічних потенціалів;
- труднощі у формуванні колективної схеми розподілу праці всередині економічних співтовариств;
- прагнення сліпо копіювати інтеграційний маршрут Європейського Союзу;
- відсутність збігу задач і цілей у національних підприємств та ТНК;
- штучне гальмування тих інтеграційних процесів, які не відповідали інтересам США [6, с.6-7].

Слід враховувати також і високий рівень залежності країн Латинської Америки від коливань світової економічної кон'юнктури. Це, на думку сучасних дослідників, часто загрожувало повним згортанням будь-яких модернізаційних процесів в економіці [Клоч, с.8].

За таких умов лідерами латиноамериканських країн були здійснені спроби знайти нові, менш залежні від впливу США, форми інтеграційних об'єднань. Так, у 1969 р. в рамках ЛАВТ виникла Андська група – субрегіональний союз Колумбії, Еквадора, Перу, Болівії і Чилі, до яких у 1973 р. приєдналася Венесуела. У 1971 р. учасники Андської групи прийняли рішення, яке обмежувало сфери впливу іноземного капіталу і вивезення прибутків за кордон. Передбачались заходи по стимулюванню місцевої економіки, а також поступова трансформація іноземних компаній у підприємства з переважанням національного капіталу. Паралельно з ЛАВТ була створена у ще більш широкому складі Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС), до якої вступили 25 країн регіону з метою сприяння взаємному економічному співробітництву.

Відбулися зміни і в ОАД. У 1973 р. була прийнята резолюція про допустимість членства в організації держав з різним суспільно-політичним устроєм. У 1975 р. латиноамериканські країни домоглися скасування обов'язкової участі ОАД в економічній

блокаді проти Куби, з якою ряд країн регіону нормалізували відносини. Доречно вказати, що Кубинська республіка без будь-яких ускладнень стала членом ЛАЕС.

Кардинальні зміни в характері інтеграційних процесів в Латинській Америці відбулися у 1980-х рр. Так, у 1980 р. ЛАВТ була перейменована у Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ). Цим підкреслювалось, що головна увага об'єднання буде відтепер приділятися промисловому кооперуванню у конкретних галузях і спільним програмам розвитку при подальшій лібералізації внутрішньозональної торгівлі. Вже в середині 1980-х рр. питома вага внутрішньорегіонального експорту досягла 16% від всього обсягу експорту Латинської Америки [8, с.345-346].

У червні 1984 р. у м. Картахені (Колумбія) відбулась конференція міністрів економіки, фінансів і закордонних справ 11 латиноамериканських країн. Не дивлячись на щорічне проведення таких форумів, так званій Картахенській групі не вдалося досягти очікуваної ефективності інтеграційних заходів. Це змусило більшість її учасників створити паралельно до неї у грудні 1986 р. "Групу Ріо-де-Жанейро". У 1990 р. до цієї організації вступили Чилі, Еквадор, Болівія і Парагвай, після чого її склад став практично дублювати ЛАІ. "Група Ріо-де-Жанейро" прагнула залучити до співробітництва країни Центральної Америки і Карибського басейну.

У серпні 1986 р. сформувалася Аргентино-Бразильська інтеграція, до якої згодом примкнув Уругвай. Вона мала на меті замінити давню конкуренцію двох найбільших країн Південної Америки об'єднанням їх економічних зусиль. Позитивні наслідки такого співробітництва виявили себе доволі швидко і вже 26 березня 1991 р. президенти Аргентини, Бразилії, Уругваю і Парагваю підписали угоду про створення Спільного ринку Півдня Америки – МЕРКОСУР (від ісп. – Mercado Comun del Cono Sur). У 2005 р. до складу МЕРКОСУР увійшла Венесуела.

Наприкінці ХХ ст. активізувала свою діяльність і Андська група. З 1992 р. її члени стали на шлях створення зони вільної торгівлі і митного союзу. У 1995 р. Андська група була перетворена в Андську систему інтеграції, яка вже наступного року вступила в переговори з МЕРКОСУР про створення спільної зони вільної торгівлі всіх країн Південної Америки.

Суттєві зміни відбулися і в інших латиноамериканських субрегіонах. Так, у 1994 р. ЦАСР, Карибське співтовариство (13 країн), а також Куба, Мексика, Венесуела, Колумбія і Панама створили Асоціацію карибських держав для узгодження своєї торгівельно-економічної політики.

В результаті, як вважають вітчизняні дослідники: "За якихось 15-20 років Латинська Америка перетворилася із "світового закутка", про цивілізацію якого дискутували лише спеціалісти, в один із центрів світового історичного розвитку" [9, с.88].

Звичайно, латиноамериканська інтеграція не могла не тривожити північноамериканський капітал. У Вашингтоні чудово розуміли, що в перспективі це може призвести до втрати США своїх домінуючих позицій в регіоні. Цілком логічно за умов, що склалися, була ставка Білого дому на гальмування інтеграційних процесів в Латинській Америці або ж на їх максимальне використання на свою користь. У 1990 р. президент США Дж.Буш-старший оприлюднив ідею формування "Зони вільної торгівлі Західної півкулі". Шлях до неї вбачався у Вашингтоні через укладення низки договорів як з окремими країнами регіону, так і з тими блоками, які вже були створені інтеграційними заходами.

17 грудня 1992 р. між Канадою, Мексикою і Сполученими Штатами було укладено угоду про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі – НАФТА (з англ. – North American Free Trade Area). Договір передбачав скасування протягом 15 років торгівельних бар'єрів між країнами-учасниками та визначав заходи для пом'якшення режиму міграції капіталів [7, с.554]. Головною ж проблемою НАФТА була різниця у рівнях розвитку між США і Канадою, з одного боку, і Мексикою – з іншого. Це породжувало протиріччя між ними і підривало здатність НАФТА стати основою більш широкого об'єднання.

В подальшому Вашингтоном були здійснені спроби реанімувати ідею "панамериканської солідарності". Так, у грудні 1994 р. в Майамі відбулася зустріч 34 глав держав і урядів країн Західної півкулі. В центрі її уваги перебували питання прискорення економічного розвитку латиноамериканських країн. Делегація США домоглася включення в порядок денний питання про створення "Зони вільної торгівлі обох Америк", що було швидше популістським заходом, ніж реальною економічною програмою. Пізніше більш поширеною стала назва "Американська зона вільної торгівлі" (АЗВТ) або ФТАА (від англ. Free Trade Area of Americas).

Паралельно з цим на півдні Американського континенту неабияку активність в інтеграційних процесах регіону почала виявляти очолювана президентом Лулою Бразилія. У 2000 р. їй вдалося реалізувати план створення Південноамериканської зони вільної торгівлі (ПАЗВТ), що виникла на основі об'єднання всіх субрегіональних інтеграційних груп Південної і Центральної Америки з МЕРКОСУР. Оскільки відтепер Вашингтону у переговорах щодо створення АЗВТ доводилось мати справу не з окремими країнами, а з об'єднаним латиноамериканським блоком, то американська адміністрація більшу увагу стала приділяти перспективам розвитку НАФТА. Вже у 2003 р. до складу організації було запрошено Чилі.

Однак латиноамериканська політика США дуже швидко наштовхнулася на відверте небажання північноамериканських корпорацій піднімати рівень господарства регіону за власний рахунок. А економічних проблем в Латинській Америці дійсно вистачало. У 2006 р. 225 млн. латиноамериканців, тобто 43,9% населення, проживали за межею бідності [9, с.33].

Відсутність позитивних зрушень в процесі панамериканської інтеграції змусила політичних лідерів Латинської Америки шукати нових шляхів виходу на світові ринки. Так, наприкінці 2004 р. з ініціативи Венесуели і Куби було створене нове об'єднання – Боліваріанська альтернатива для Америк (АЛБА). Сьогодні до її складу входять Болівія, Венесуела, Гондурас, Домініка, Куба і Нікарагуа. У грудні 2008 р. в Каракасі відбувся позачерговий саміт АЛБА, який розробив пропозиції щодо подолання наслідків глобальної фінансової кризи. Лідери країн блоку прийняли рішення про створення єдиного економічного і монетарного простору, що може послабити негативний вплив кризи на розвиток Латинської Америки. У підсумковому документі містились конкретні пропозиції по формуванню системи взаєморозрахунків із запровадженням спільної розрахункової одиниці, а в подальшому і єдиної валюти.

І все ж більш перспективними уявляються бразильські ініціативи. Ще у грудні 2004 р. її керівництвом було зроблено важливий крок на шляху подальшої політичної інтеграції регіону – реалізована ідея створення Південноамериканського співтовариства націй (ПСН). Сьогодні до його складу входять Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Колумбія, Парагвай, Перу, Сурінам, Уругвай, Чилі і Еквадор. Регіон є першим у світі экс-

портером продовольства, володіє найбільшими екологічними ресурсами планети, багатими покладами мінеральної сировини. Співтовариство з часом має намір перетворитися у своєрідний аналог Європейського Союзу з прозорими кордонами, єдиною валютою і наднаціональними органами.

Таким чином, латиноамериканська інтеграція має солідний досвід розбудови міждержавних об'єднань. На жаль, такий досвід не завжди був пов'язаний із досягненням позитивних результатів. Причини гальмування інтеграційних процесів в Латинській Америці ось вже півстоліття залишаються незмінними. Такими є: велика різниця у рівнях соціально-економічного розвитку країн регіону, відсутність політичної стабільності, різновекторність зовнішньополітичних стратегій латиноамериканських режимів та практично повна економічна залежність від США (за винятком хіба що Куби і Венесуели). Лише поглиблення інтеграційних зв'язків між країнами та впровадження їх нових форм дасть можливість Латинській Америці дати адекватну відповідь будь-яким викликам сучасного світу.

Література

1. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюррозель.- К.: Основи, 1999.- 903 с.
2. Ключковский Л. Тенденции модернизации и перспективы экономического развития Латинской Америки / Л.Ключковский // Латинская Америка.- 2003.- №10.- С.4-15.
3. Латинская Америка: в 2 т.: энциклопедический словарь [глав. ред. В.В.Вольский].- М.: Советская энциклопедия, 1982.- Т.2.- 656 с.
4. Майданик К. Латиноамериканская цивилизация в глобализирующемся мире / К.Майданик // МЭМО.-2003.- №5.- С.86-95.
5. Рашковский Е. Латинская Америка: в поисках собственной судьбы / Е.Рашковский // МЭМО.- 2003.- №5.- С.78-85.
6. Романова З.И. Региональная интеграция – новые вызовы / З.И.Романова // Латинская Америка.- 2003.- №8.- С.4-16.
7. Системная история международных отношений: в 2 т. [под ред. А.Д.Богатурова]. - М.: Культурная революция, 2006.- Т.2. События 1945-2003 годов.- 720 с.
8. Строганов А.И. Латинская Америка в XX веке: пособие для вузов / Александр Иванович Строганов.- М.: Дрофа, 2002.- 416 с.
9. Ткач О. Регіональні і національні основи стратегії сталого розвитку Латинської Америки / О.Ткач // Університет.- 2009.- №1.- С.30-33.

МІШАЛОВА О.В.,
асистент (КДПУ)

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ: ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Філософія історії порівняно нова галузь гуманітарного знання, сформована на перехресті історичних та філософських досліджень, що, з одного боку, зумовлює певну невизначеність її предметного поля, з іншого – відкритість до міждисциплінарного синтезу, діалогу і компромісу. Складність у визначенні поняття "філософії історії" є наслідком декількох факторів.

По-перше, багатозначністю самого поняття "історія", яке охоплює надзвичайно широке коло явищ дійсності. Багатозначність терміну, ймовірно, обумовлюється його походженням. Етимологічно іонійське слово "історія" (ἱστορία) походить від індоєвропейського кореня *vid*, значенням якого на латинській мові виступає "video", а в російській – "видеть". Грецькі *oida* – "знаю" та *eidenai* – "знати", які також є похідними від цього кореня, позначають не просто зорове сприйняття, але й пізнавальні процеси, що, на думку А.А. Тахо-Годі, не важко помітити і в російському слові "ведать" та німецькому "wissen", які вже остаточно відносяться до сфери мислення. Спочатку виникає не саме слово "історія", а споріднені з ним - ἵστωρ ("істор", "історик"), яким називали людину, що збирає, аналізує, оцінює та переказує певні відомості (інформацію) та ἱστορέω (форма дієслова, що означає "бачити", "збирати відомості", "розповідати про побачене", "переказувати"). Слово "історія" вперше зустрічається в працях іонійських філософів у значенні "процес (акт, спосіб) пізнання". Наприклад, у Фалеса "історія" - це "дослідження". Широкого застосування термін отримує за часів аттичної Греції (IV ст. до н.е.): у Платона "історія" означає "пізнання" (наприклад, "пізнання природи"); в Аристотеля – це "пізнання" або "дослідження" як процес (наприклад, "дослідження душі"); у Демосфена – "розуміння". Поступово слово "історія" в Давній Греції починає використовуватись у значенні "знання", однак знання самого різноманітного. Так, для Геракліта "історія" - це

"знання" перш за все в натурфілософському значенні. Гіппократ розумів під "історією" "знання того, що таке людина, з якої причини вона з'являється..." [21, с. 112 - 115]. Таким чином, виходячи з етимології слова, історією можна вважати будь-яку науку, ширше – аналітичну діяльність, спрямовану на дослідження певного предмету, процесу, реальності (що змінюються у часі) з точки зору їх становлення і розвитку. У такому сенсі вперше по відношенню до історичних подій в сучасному розумінні термін "історія" у V ст. до н.е. використав Геродот, зафіксував розповіді учасників греко-перських воєн, назвавши їх "історіями" (латиною *historia* – "розпитування", "розвідування") [24, с. 17].

На сьогодні під історією розуміють: (1) процес розвитку в природі та суспільстві; (2) комплекс суспільних наук (суспільну науку); (3) хід розвитку будь-чого; (4) минуле, збережене в пам'яті людей; (5) розповідь, оповідь; (6) подію, випадок [20, с. 203-204].

Варто підкреслити, що по відношенню до історії (як, наприклад, і до міфології, економіки чи психології) спостерігається стійка ситуація, коли одним словом позначаються сам об'єкт та знання про нього. Частково проблему вирішує застосування по відношенню до останнього терміну "історіографія" (з грец. *historia* – оповідь про минулі події та *grapho* - пишу). Однак слово "історія" продовжує синонімічно використовуватися поряд з "історіографією". Крім того, в наш час під "історіографією" переважно розуміють одну з історичних дисциплін – історію розвитку історичної науки або історію вивчення певної проблеми.

Окреслена невизначеність, на думку І.М. Савельєвої і А.В. Полетаєва, пов'язана з тим, що у слова "історія" спостерігається не два, а три основних значення - знання, текст та реальність. Вони міцно пов'язані між собою: текст являє собою реальність, а соціальна реальність включає в себе тексти; знання відображується у текстах, а тексти є об'єктом знання (вивчення); знання відображує реальність та одночасно конструє її. Розмежування трьох значень чітко прослідковується на прикладі системи людських дій – можна "писати історію" (текст), "займатися історією" (знанням), "творити історію" (реальність). Окремої уваги, за І.М. Савельєвою і А.В. Полетаєвим, потребує питання еволюції смислового наповнення виокремлених значень історії.

Так, за часів античності і середньовіччя, незважаючи на всі соціокультурні відмінності, домінуючим залишалось розуміння історії перш за все як тексту (конкретного тексту, розповіді або певного типу текстів, літературний жанр). Значення історії-знання та історії-реальності відігравали другорядну роль. Актуалізуючи античне розуміння історії, можна стверджувати, що вже в ньому було присутнє усвідомлення того факту, що реальність (насамперед соціальна) не мислиться поза текстом. Однак антична трактовка співвідношення тексту і реальності радикально відрізнялася від сучасної. До історії відносилися тексти, які відображали "реальність", до інших літературних жанрів (до художньої літератури за сучасною термінологією) – тексти, що створювали "вигадку". Відповідно до сучасних уявлень та термінології будь-який текст створює (конструює) "реальність", яку можна розподілити на "дійсну" і "вигадану", з безкінечним числом проміжних варіантів між цими двома ідеальними типами, що не існують у чистому вигляді. Починаючи з Нового часу відбувається зміна пріоритетів, хоча ще довгий час, особливо серед італійських авторів, продовжує зберігатися класична антична точка зору на історію як на літературний жанр ("історія-текст"), наділений специфічними рисами. На початку XVII ст. починає переважати уявлення про історію як знання. Історія розуміється не стільки як окрема дисципліна, скільки як комплекс дисциплін чи самостійний тип знання, однак знання конкретне, не теоретичне. Саме таке уявлення про обмеженість історичного знання буде успадковане позитивістами у XIX ст. і залишатиметься дискусійним протягом всього XX ст. З другої пол. XVIII ст. посилюється значення "історії-реальності", що пов'язано із появою нового поняття, а саме – "філософії історії", тобто філософського осмислення історії-реальності, в однойменній праці Ф.М. Вольтера "Філософія історії" (1765р.). З середини XX ст. філософія історії-реальності з метою відмежування від філософської рефлексії над іншими значеннями "історії" почне довізнаватися як "онтологічна", "спекулятивна". Провідним залишатиметься значення "історія-знання" з певним відродженням розуміння історії як тексту, наприклад, в аналітичній філософії історії. Таким чином, стихійно сформовані ще в давнину три основні значення слова "історія" є актуальними і в наш час, набуваючи нових смислових забарвлень [19, с. 13-69].

По-друге, багатозначності поняттю "філософія історії" додає відсутність єдності у розумінні, що собою являє "філософія", її предмет, функції. Буквально філософія (з грецької *phileo* – люблю та *sophia* – мудрість) є "любов до мудрості". Вважається, що вперше слово "філософ" використав давньогрецький математик і мислитель Піфагор по відношенню до людей, які прагнули високої мудрості та гідного способу життя. Визначення і закріплення терміну в європейській культурі пов'язують з іменем давньогрецького мислителя Платона. У вченні Платона "софія" – це думки божества, що визначають розумний, гармонійний устрій світу. Злитися з софією здатне лише божество, людям під силу лише любов до мудрості. Тому тих, хто став на цей шлях почали називати філософами, а сферу їхніх занять та пошуків – філософією [4, с. 15].

Класичний підхід у визначенні предмету філософії, згідно до якого вона є вченням про найбільшзагальне, вічне, про першопричини та першосутності речей, був закладений ще Арістотелем, панував протягом Нового часу і з певними модифікаціями зберігався в програмах та підручниках з філософії радянського періоду нашої історії. Філософія визначалась як наука про загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення. Зазвичай до цього додавалося, що філософія не лише наука, а також форма суспільної свідомості, вчення про загальні принципи буття та пізнання, про відношення людини до світу. Зазначене визначення предмету філософії є достатньо широким та всеохоплюючим [22, с 5-6].

Принципово інша точка зору на предмет філософії зароджується у другій пол. XVIII – XIX ст. Увага філософії зосереджується не стільки на вивченні самого світу, скільки на можливості, умовах його пізнання. Так, І. Кант, розмірковуючи щодо метафізики як природної схильності людського розуму ставити собі питання, на які він не може дати однозначної відповіді (наприклад, чи має світ початок або він існує вічно) доходить висновку, що насамперед необхідно з'ясувати наскільки наш розум взагалі здатен судити про такі речі. На своє відоме питання – "як можлива метафізика як наука?", І. Кант відповідав: як критика чистого розуму. "Ця наука не може мати також величезного, лякаючого об'єму, тому що вона займається не об'єктами розуму, різноманіття яких є безкінечним, а лише самим розумом, завданнями, які виникають виключно із нього самого та які про-

понується йому його власною природою, а не природою речей, відмінних від нього; насправді, коли розум спершу в повній мірі дослідить свою здатність по відношенню до предметів, котрі можуть зустрічатись йому у досвіді, тоді легше визначити з усією повнотою та певністю об'єм і кордони застосування його за межами будь-якого досвіду" [9, с. 119-120].

У XIX ст. статус філософського знання кардинально змінюється. Бурхливий розвиток, систематизація природничих наук та їхнє остаточне відокремлення від філософії змінюють кантівське "як можлива метафізика?" на "чи потрібна вона взагалі?". Так, з точки зору позитивізму, основний масив знань про світ здобувають окремі, "позитивні науки", роль філософії у цьому процесі – впорядкування, систематизація понять, координація досягнень та кодифікація висновків. Позитивна філософія повинна була будуватися за зразком емпіричної науки і залишатися нейтральною у світоглядному відношенні. Близьку до позитивістської позицію по відношенню до філософії займали також неокантіанці марбурзької школи, вважаючи неправомірними намагання філософії бути всеохоплюючим вченням про світ (метафізикою). Пізнання світу є справою окремих наук, філософія, на їхню думку, має інше призначення – досліджувати сам процес наукового пізнання, бути логікою науки, науковченням [7, с. 29-30; 126].

Таким чином, можна говорити про розмежування у XIX ст. двох основних підходів до розуміння предметного статусу філософії та її функцій. Відповідно до першого вона визначалась як всеохоплююче, світоглядне знання про світ, відповідно другого – як методологія науки.

В XX ст. зазначені позиції продовжили розвиватися в межах дискусій між сциєнтистськими (з лат. мови - *scientia* - наука) і антисциєнтистськими напрямками у філософії. Так, наприклад, прихильники сциєнтизму найбільшою культурною цінністю, з якою повинні співвідносити свій зміст всі інші форми духовного освоєння світу, вважають наукове знання, ідеалом якого для них виступають перш за все найбільш розвинуті природничі та математичні науки. Роль філософії зводиться ними до (1) науки про чисту свідомість (феноменологія); (2) до педагогіки як конкретної програми перетворення системи освіти з метою реконструкції людського досвіду, націленої на практичний результат

(прагматизм); (3) до аналізу мови наукових теорій, оскільки будь-яка наука – це перш за все теорія, яка в свою чергу представляє собою певну мовну систему (неопозитивізм); (4) до лінгвістичного аналізу мовних структур, в яких відображуються приховані, базисні структури світу – "чисті образи" (структуралізм). Протилежної позиції дотримуються представники анти-сциєнтистських течій філософії (баденська школа неокантіанців, екзистенціалізм, філософія життя, персоналізм). На їхню думку, філософія не може бути зведена до аналізу лише наукового пізнання, а має досліджувати всі системи цінностей, які існують в людській культурі. Зазначена точка зору, з одного боку, сприяє виявленню специфіки гуманітарного знання, з іншого – скеровує до розуміння філософії як форми позанаукової та позараціональної свідомості. Таким чином, якщо сциєнтизм базується на абсолютизації раціонально-теоретичних компонентів філософського знання, то антисциєнтизм наголошує на її ціннісному аспекті. Поширеною є думка, що наука – це теорія, а філософія – розмишли. Тому науку ми можемо опанувати за допомогою певної методики, пов'язаної із запам'ятовуванням, а вроджену схильність до філософствування людина повинна постійно розвивати. Під таким кутом зору філософію потрібно розуміти як "дидактику філософії", в якій на перший план виступає процес навчання та самонавчання особливій культурі мислення [1, с. 158-185].

По-третє, понятійна багатозначність "філософії історії" є також наслідком її міждисциплінарного статусу, оскільки, з одного боку, вона успадковує понятійну неоднозначність окремо взятих "історії" та "філософії", з іншого - самим фактом свого існування ставить питання про свою дисциплінарну приналежність. Будучи сформованою на стику двох фундаментальних галузей знання, філософія історії одночасно має право вважатись як складовою частиною системи філософського, так і історичного знання. На нашу думку, саме міждисциплінарність філософії історії є вирішенням, можливо й не повним, зазначеної проблеми, створюючи умови для продуктивного діалогу між історією та філософією. Так, Р.Дж. Коллінгвуд вважав "наближення" між філософією і історією справою всього свого життя. Намагаючись окреслити та систематизувати нову галузь філософського знання, він прийшов до висновку про необхідність створення філо-

софії нового типу. За аналогією з XVII ст., коли головною справою філософії, на його думку, було віддати належне природознавству (вирішувати нові питання, підняті новою наукою, та переосмислювати старі проблеми, побачені крізь нову оболонку), головне завдання філософії XX ст. – віддати належне історії. "До кінця XIX - початку XX століття історичні дослідження знаходилися в становищі, аналогічному становищу природничих наук догалілеєвської епохи. У часи Галілея з природознавством відбулося щось таке (лише надто неосвічена або надто розумна людина наважилася коротко сказати, що саме), що одразу й з величезною силою прискорило їх рух вперед та розширило їхній світогляд. До кінця XIX ст. щось схоже відбулося (хоча й більш поступово, можливо, менш драматично, але тим не менш певно) і з історією" [10, с. 367].

У другій половині XIX ст. зароджується філософія історії у її сучасному розумінні – як спосіб концептуального осмислення як історичного процесу (реальності), так і процесу історичного пізнання (форми знання). На сьогодні загальноприйнятим є визначення, відповідно до якого філософія історії – це "галузь філософського знання, що вивчає: історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньорозгалужені й водночас цілісні утвори в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи та форми історичного пізнання, особливості, ланки й шляхи використання історичних знань" [8, с. 386].

Вперше онтологічний та гносеологічний аспекти філософії історії були чітко розгалужені у праці "Філософія історії" Г. Ріккєрта. Намагаючись відмежувати власне поняття філософії історії, Г. Ріккєрт розглядає три можливі на той час його розуміння: по-перше, всезагальна або "всесвітня" історія, завданням якої є поєднання в єдину цілісну картину результатів окремих історичних наук, дати загальний огляд всього історичного життя; по-друге, наука про принципи історичного життя, спрямована на пошук його загального змісту або загальних законів; по-третє, логіка історичної науки, наука про історичне пізнання. Важливо підкреслити, що, на думку Г. Ріккєрта, всі вони мають однакове право на назву філософія історії й тісно пов'язані між собою, однак логіка історії є вихідним пунктом та основою всіх філософсько-історичних досліджень загалом [18, с. 133-135]. Таким чином, історія як процес відділяється від історії як форми знання.

Важливо підкреслити, що в наш час феномен філософії історії залишається все ще мало вивченим. В науковій літературі (як вітчизняній, так і російській та західній) важко знайти більш-менш загально визнану типологію філософії історії. Однією з найбільш цікавих та вдалим є версія Х. Раппопорта ("Філософія історії в її головних течіях", 1898 р.). Х. Раппопорт вчинив наступним чином: (1) виокремив два значення філософії історії – теоретичне (наукове) і практичне (прикладне); (2) вичленив три напрямки філософії історії – провіденційний (Августин), метафізичний (Г. Гегель), науковий (Дж. Віко – позитивісти – К. Маркс); (3) науковий напрямок розгалузив на фізико-кліматичний, фізіолого-психологічний та культурно-історичний. В межах науки того часу зазначена типологізація певним чином впорядковувала філософсько-історичні дослідження, залишаючись актуальною до першої третини ХХ ст. [11, с. 50].

Цікавими також є спроби класифікації філософії історії А.І. Ракітова та Ф.Р. Анкерсмита. Так, на думку А.І. Ракітова, вже за доби Нового часу в історичному пізнанні можна виокремити три галузі: емпіричну історіографію (складає зміст та основу історичної науки, описує реальні події і ситуації в об'єктивних процесах, має справу з історичними джерелами); історіософію (являє собою осмислення історії, теоретичне знання про історію, спирається на вторинні історичні тексти); історичну епістемологію (теорія історичного пізнання, предмет якої складають історіографія та історіософія) [17, с. 145-146]. Ф.Р. Анкерсміт вирізняє чотири типи філософії історії: (1) історіографія, завданням якої є опис історії історіюписання у відповідності з етапами її розвитку; (2) спекулятивна філософія історії, яка займається пошуком і дослідженням певних зразків або ритмів в історичному процесі, розмірковує над спекулятивними теоріями історії, наприклад, Г. Гегеля, К. Маркса, А. Тойнбі; (3) критична філософія історії, яка здійснює філософський аналіз проблем можливості (надійності) та способів формувань історичних суджень; (4) "нова" історіографія, що склалася в останні роки і являє собою певний симбіоз історії історіюписання та критичної філософії історії, спрямований на осмислення минулої історії історіюписання [2, с. 261-262].

В науковій літературі також виділяють матеріалістичний, субстанційний, суб'єктивістський та об'єктивістський типи філософії історії (І. Кон, Ю. Кімелев, Ю. Губман), розмежовують філософсько-історичні концепції в межах онтологічного спрямування на лінійні і нелінійні. Зазначені класифікації є надто широкими й мало відповідають завданню точної типологізації філософії історії [11, с. 49]. Прикладом більш вузької класифікації є запропонована М.А. Кукарцевою та Є.Н. Коломоєць типологізація філософії історії за епістемологічним чинником, відповідно до якої вирізняються аналітичний, герменевтичний, ідеалістичний та нарративно-лінгвістичний типи історіологій як моделей методології історичного дослідження [12, с. 25].

Особливої уваги заслуговує спроба узагальнюючої типології філософії історії М.А. Кукарцевої та Є.Н. Коломоєць. Вчені виділяють три парадигми у філософії історії: класичну, неокласичну, постнеокласичну. Проблемне поле класичної парадигми філософії історії складають питання сенсу історії, її рушійних сил, направленості історії, способів пізнання історичного процесу. Вона представлена іменами від Августина, К. Маркса, О. Шпенглера до Г.Г. Шпета, Р. Арона, А. Данто. В цілому класична парадигма філософії історії спрямована на формування загального історичного світосприйняття, під яким розуміється філософське осмислення як історії загалом, так і процесу її пізнання. Онтологічна та епістемологічна проблематика є рівноправними. Неокласичну парадигму представляє антропологічна філософія історії, яка на сьогодні є найменш вивченою. Започаткована історико-філософськими роздумами представників романтизму – В.фон Гумбольдом, Ф. Шлегелем, Новалісом (концепції різноманітних історичних світів як певних сфер значень; запровадження понять "дух народу", "світова душа", "тіло нації"), продовжена традицією філософської антропології в німецькій філософії (І. Кант, Л. Фейербах, К. Маркс), в ХХ ст. набула яскраво вираженого антропологічного характеру. Основною проблемою є пошук специфічних відмінностей людини від інших живих істот – її "незавершеність", "історичність", питання людської свободи (А. Гелен, Г. Плеснер, Е. Ротхакер, ранній М. Хайдегер). Домінують онтологічна та антропологічна проблематика. Постнеокласична парадигма у філософії історії починається з роботи

Г. Дройзена "Нарис історики" (1858 р.), в якій досліджується методологія написання та читання історичного тексту, й продовжується нарративною філософією історії другої половини ХХ ст. Представлена іменами Х. Уайта, Ф.Р. Анкерсмита, Д. Ла Карпа, Х. Кельнера, С. Банна. Центром історичної роботи для представників постнеокласичної парадигми у філософії історії є текст, постулюються його неочевидність, непрозорість, підкреслюється важливість та складність процесу його читання. Пріоритетними є методологічні процедури пізнання історії [11, с. 48-59].

Таким чином, можна зробити висновок, що вищезазначені труднощі з приводу понятійного визначення, предметного статусу філософії історії також знаходять своє відображення у відсутності чіткої її типології. Окреслена ситуація є наслідком становлення та розвитку філософії історії як окремої дисципліни в системі гуманітарного знання. В таких обставинах, на нашу думку, найбільш оптимальним варіантом теоретичного осмислення філософії історії залишається традиційне для неї двовимірне її розуміння як онтології та гносеології (епістемології) історії.

Філософію історії в онтологічному аспекті у науковій літературі також ще називають "матеріальною філософією історії", "субстанційною філософією історії", "історіософією", "спекулятивною філософією історії", "філософсько-історичною онтологією", "метафізикою історії", "філософською історіографією" [3, с. 130].

Предметом онтологічної філософії історії є створення загальної теорії всесвітньо-історичного процесу, що передбачає розгляд наступних питань. По-перше, виявлення головних причин і факторів історії загалом. Розпізнання таких структурних моментів дозволяє представити історію як особливу сферу, наділену своєю буттєвою специфікою, а також виявити її структурованість, упорядкованість. Вирішення зазначеного питання, як правило, пов'язано із твердженням про панування в історії загальностей того чи іншого роду. Осягнення таких загальностей, як загальні закони історії або закони окремих історичних етапів чи стадій, фундаментальні фактори (природні, біологічні), що зумовлюють соціогенез і соціальну динаміку, розуміють як осягнення істотного – визначального змісту історії. По-друге, намагання здійснити хронологічне та процесуальне членування історичного життя. Поділ історії на епохи, стадії й інші відносно замкнені в змістовному сенсі сегменти дозволяє представити її як

впорядкований процес, кожен відрізок часу якого значною мірою зумовлений попереднім і, в свою чергу, відіграє певну (часто визначальну) роль у тому, яким буде наступний, тобто майбутнє загалом. По-третє, виявлення певної загальної форми чи "фігури" історії, представлення її плину у вигляді якоїсь графічної форми. Надання історії форми лінії, кола, спіралі спрямоване на розв'язання проблеми співвідношення між загальним змістом історії та конкретними й різноманітними історичними явищами, а також між минулим, теперішнім і майбутнім. Це може бути лінійно спрямоване розгортання історичного процесу, коли епохи не можуть повторювати одна одну, або історичний рух по колу (циклічний рух), що не несе принципової новизни, чи спіраль, яка означає певне поєднання, синтез перших двох підходів. Підсумовуючи, можна говорити, що онтологічна філософія історії прагне до виявлення загального смислу історії як такої [25, с. 32-33].

Хронологічно філософія історичного процесу виникає першою. Однак щодо часу її виникнення серед дослідників також не має єдності. Так, наприклад, О.Ф. Лосев вважав, що філософія історії зароджується ще у Давній Греції, оскільки вже в античній філософії були сформовані, на його думку, п'ять основних для будь-якої філософії історії категорій, а саме: становлення, рух, розвиток, суспільний розвиток, специфічним чином інтерпретована структура суспільного розвитку. Крім того, антична філософія історії, як вважав О.Ф. Лосев, в багатьох відношеннях переважає філософію історії інших епох, наприклад, у розробці категорії руху [13, с. 16]. Іншої точки зору дотримується А.І. Ракітов, стверджуючи, що хоча у працях Платона, Арістотеля, більш пізніх греко-римських істориків та філософів і міститься багато цінних відомостей, думок стосовно минулого людства, однак вони не складають якоїсь більш-менш цілісної системи зі своєю проблематикою, об'єктом, предметом, власним методом філософствування. Тому, на його думку, назва "антична філософія історії" є неадекватною, оскільки "мова йде про філософію як світосприйняття, розуміння космосу, світу в цілому, у якому окремі ракурси пізнання історії виступають лише як неясні, несформовані, невідокремлені моменти філософської рефлексії" [17, с. 140]. Р.Дж. Коллінгвуд говорить, навіть, про антиісторичну тенденцію грецької філософської думки. Чітко визначаючи різницю між "знанням" (можливе лише про вічне, незмінне;

спирається на доказовість) та "уявленнями" (напівзнання про речі, які підвладні змінам) антична філософія робила неможливою історію. Оскільки остання є наукою про прийдешнє, вона не може бути пізнаною доказовим чином, відповідно – не може бути об'єктом наукового знання [10, с. 22].

На думку А.І. Ракітова, про філософію історії також зарадно говорити і в часи Середньовіччя, оскільки осмислення історії, наприклад, в концепції Августина відбувалося із зовнішніх християнсько-теологічних позицій, не спиралося на емпіричний аналіз та узагальнення історичних джерел [17, с. 143]. М.А. Кукарцева та Є.Н. Коломоець, аналізуючи причини відсутності повноцінної філософії історії за часів Античності й Середньовіччя, прийшли до висновку, що головна проблема полягала у специфічному розумінні єдності світу. В Античності акцентувалася його субстанційна сторона, відповідно створені в цьому сенсі соціально-філософські системи більше нагадують філософію суспільства, ніж філософію історії. Процесуальна сторона єдності світу залишалася у тіні. В Середньовіччя спостерігається протилежна ситуація – увага зосереджується саме на процесуальному моменті (розвиток людства від його створення до апокаліптичних подій Нового Завіту), а інтегративний елемент звужується. Тому дійсної філософії історії, з властивою їй ідеєю всезагальності, не було створено [11, с. 51].

Справжній розквіт онтологічних концепцій філософії історії як процесу відбувається протягом Нового часу. Переломною у цьому відношенні можна вважати працю Дж. Віко "Засади Нової науки про спільну природу націй" (1725 р.), в якій Дж. Віко формулює принципово новий погляд на історію та можливість її осмислення, а саме: "...не можна піддавати жодному сумніву те, що перший Світ Суспільності був, безсумнівно, створений людьми. Тому відповідні основи повинні бути знайдені (тому що вони повинні бути знайдені) у модифікаціях нашого власного людського розуму. Будь-кого, хто над цим замислиться, повинно здивувати те, що всі Філософи абсолютно серйозно намагалися вивчати Науку про Світ Природи, який був створений Богом і який тому він один здатен пізнати, та зневажали роздумами про Світ Націй, тобто про Світ Суспільності, який був створений людьми і Наука про який тому може бути зрозумілою людям" [5, с. 108].

Протягом XVI – XIX ст. в європейській філософській традиції було створено низку історико-філософських концепцій історичного процесу, детальний розгляд яких не є предметом даної роботи. Узагальнюючи, їх можна виокремити в три течії: прогресистське тлумачення історії (Ш.Л. Монтеск'є, Ф.М. Вольтер, А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, І.Г. Гердер, Г. Гегель, К. Маркс); регресистське трактування історичного процесу (М. Монтень, Ж.-Ж. Руссо); концепції історичного коловороту (Н. Макіавеллі, Т. Кампанелла), які пізніше знайшли своє продовження в культурно-цивілізаційних типологіях історичного процесу (М.Я. Данілевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі).

У XX ст. популярність метафізичних концепцій філософії історії поступово зменшується. Вони піддаються жорсткій критиці, особливо за "грандіозність" своїх історико-філософських побудов, низький ступінь доказовості та екстраполяцію своїх інтерпретативних структур в майбутнє, що зводить їх до пророцтв [6, с. 11-24]. Так, К. Поппер, критикуючи філософські конструкції історії такого типу, вводить спеціальний термін для їх позначення – "історицизм", вважаючи історицистську методологію відповідальною за незадовільний стан теоретичних соціальних наук. Під історицизмом розуміється "такий підхід до соціальних наук, згідно з яким принциповою метою цих наук є історичне пророцтво, яке можливе завдяки відкриттю "ритмів", "моделей", "законів" або "тенденцій", що полягають в основі розвитку історії" [15, с. 53]. У своїй пізній роботі "Відкрите суспільство та його вороги" (1945 р.) К. Поппер, аналізуючи історицистські концепції філософії історії (від Платона до Г. Гегеля, К. Маркса), вважає їх одним із чинників формування тоталітарних політичних режимів в XX ст. [16, с. 76].

Філософія історії гносеологічного (епістемологічного) спрямування, як вже зазначалося, починає формуватися у другій пол. XIX ст., а з другої половини XX ст. стає пріоритетним напрямом досліджень у філософії історії. Стимулом для розробки методологічних питань історичної науки стала полеміка щодо її місця в системі наук, завдань та прийомів історичного дослідження. Предмет наукового інтересу складає вже не сам історичний матеріал, а способи його опрацювання і методи дослідження. Історичний процес усвідомлюється в якості певної сукупності фактів, значення яких встановлюється історією як науковою дисципліною. Сам по собі факт є недосяжним, опосередковується джере-

лом, яке потребує витлумачення та критики. В межах теоретико-методологічного підходу у філософії історії вперше ставиться питання про історичну свідомість; піддається сумніву універсальність історичного процесу, підкреслюється його унікальність і, відповідно, відносність форм його осмислення; наголошується суб'єктивний момент історичної фактичності на рівні формування знання, яке сприймається як результат діяльності вченого-історика; розглядаються проблеми існування історії в якості певної форми знання, питання його критики та інтерпретації [2, с. 9].

Хронологічно і за проблематикою філософію історичного пізнання розподіляють на критичну філософію історії та аналітичну філософію історії. В критичній філософії історії вирізняють, як правило, дві головні течії – гносеологічну і логіко-методологічну. Гносеологічна теорія та критика історичного пізнання (В. Дільтей, Б. Кроче) не обмежується рамками власне історіографії, а аналізує історичну свідомість у широкому сенсі слова. Неокантіанська філософія історії (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) тісно пов'язана із вченням про цінності, головний зміст цих концепцій полягає в утвердженні предметної і гносеологічної специфічності історії, її відмінності від природознавства й "натуралізованих" суспільних наук, особливо від соціології. Представники аналітичної філософії історії займаються переважно логіко-методологічним дослідженням історичної науки, вважаючи, що завдання філософії полягає не у формуванні правил історичного методу, а в аналізі дослідницької процедури та пояснювальних прийомів історика, насамперед – особливості логіки історичного пізнання (Е. Нагель, К. Гемпель, У. Дрей, А. Данто) [25, с. 35-36].

Активізація дослідницької уваги в останні десятиліття на питаннях методології історії дає підстави говорити про епістемологічний поворот в історичній науці. На думку М.А. Кукарцевої та Е.Н. Коломoeць, його можна розглядати як максимально широко – у якості складової послідовної зміни соціологічної, антропологічної, прагматичної, лінгвістичної парадигм в історичній науці, так і у вузькому сенсі – як зміст лінгвістичного повороту. В останньому випадку його часто називають "естетичним поворотом", "новою філософією історії" та асоціюють із іменами Х. Уайта, Ф.Р. Анкерсміта, П. Рікера. Пріоритетними в даному напрямку досліджень вважаються проблеми історичного розуміння, репрезентації, дескрипції, нарративу, риторичної структури історичних текстів, розглядаються питання впливу сучас-

них теорій дискурсу, тексту й нарративу на розуміння пізнавального статусу історичних джерел, лам кордонів між історією та літературою, заміна класичної концепції істини її дефляційною теорією [12, с. 26].

Важливо підкреслити, що в науковій літературі іноді проводять чіткий розподіл між поняттями "гносеологія історії", "епістемологія історії" та "методологія історії". Предметом гносеології історії визначається суб'єкт-об'єктне співвідношення у процесі історичного пізнання, тобто пізнавальна діяльність дослідників з вивчення історичного процесу. Предметне поле епістемології історії складає результат цього процесу, тобто історичне знання, його співвідношення з історичною реальністю. Методологія історії зосереджується на дослідженні принципів, підходів, прийомів, процедур, форм, способів та методів історичного пізнання [3, с. 148].

Цікавою щодо зазначеної проблеми, на нашу думку, є синтезуюча позиція К.В. Хвостової. Відповідно до неї, вирізняються два аспекти або рівня історичного пізнання (два рівня гносеології історії): теоретичний та прагматичний. На теоретичному рівні визначається місце історичного пізнання в системі інших наукових процесів пізнання. Прагматичний рівень означає вивчення історичного пізнання як процесу, пов'язаного зі спонтанним автономним розвитком історичного знання, з природним прагненням історика до вдосконалення методики пізнання. Подібне виокремлення двох рівнів вивчення наукового пізнання, на думку К.В. Хвостової, ймовірно характерне для будь-якої науки. Однак по відношенню до гуманітарних наук загалом та історії зокрема значимість такого поділу обумовлюється своєрідністю впливу на пізнання світоглядно-філософських течій. Взаємозв'язок двох рівнів гносеології історії залишається складним, а його механізм постійно змінюється [23, с. 62].

Таким чином, можна зробити висновок, що філософія історії є складним явищем в сучасній системі історичного і філософського знання. Будучи сформованою на стику філософської та історичної наук, вона, з одного боку, послідовно відображує складності їх дисциплінарного становлення, успадковує багатозначність предметного поля, з іншого – створює умови для міждисциплінарних досліджень, які поглиблюють обидві науки й одночасно продукують нове знання. Зазначені обставини відображуються в предметній неоднозначності філософії історії, під

якою розуміють як філософію історичного процесу (онтологічний аспект), так і філософію та методологію історичної науки (гносеологічний аспект).

Література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. - 608 с.
2. Анкерсмит Ф.Р. Эффект реальности в историописании. Динамика историографической типологии // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. / Пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 261-312.
3. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. - К.: Знання, КОО, 2000. - 723 с.
4. Введение в философию (Учеб. пособие для вузов) / Под общ. ред. И.Т.Фролова.- М.: Республика, 2003. - 623 с.
5. Вико Дж. Основания Новой науки: Пер. с итал. - М. - К.: REFL-book - ИСА, 1994. - 656 с.
6. Данто А. Аналитическая философия истории. Перевод с англ. А.Л.Никифорова, О.В.Гавришиной. - М.: Идея-Пресс, 2002. - 292 с.
7. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX - начала XX века: Учебное пособие для филос. фак. ун-тов. - М.: Высш. шк., 1988. -520 с.
8. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. - К.: Вища шк., 2002. - 430 с.
9. Кант И. Сочинения в 6 т. - Т. 3: Критика чистого разума. - М.: Мысль, 1964. - 799 с.
10. Коллингвуд Р.Дж. Автобиография // Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. - М.: Наука, 1980. - С. 321-417.
11. Коломоец Е.Н., Кукарцева М.А. Опыт метафилософии истории // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2000. - № 6. - С. 48 - 59.
12. Кукарцева М.А., Коломоец Е.Н. Эпистемология и онтология истории // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2007. - № 1. - С. 24-35.
13. Лосев А.Ф. Античная философия истории. - М: Наука, 1977. - 207 с.
14. Малинов А.В. Философия истории в России. Конспект университетского спецкурса. - СПб: Издательско-торговый дом "Летний сад", 2001. -192 с.

15. Поппер К. Нищета историцизма // Вопросы философии. – 1992. - № 8. – С. 49 – 79.
16. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. – 528 с.
17. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
18. Риккерт Г. Философия истории // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Общ. ред. И предисл. А.Ф.Зотова; Сост. А.П.Поляков, М.М.Беляева; Подгот. текста и прим. Р.К.Медведевой. – М.: Республика, 1998. – С. 130-204. (Мыслители XX века).
19. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В2т. - Т. 1: Конструирование прошлого. – СПб.: Наука, 2003. – 632с.
20. Словарь иностранных слов / Ред. Ф.М. Петров и др. – М.: Русский язык, 1988. – 608 с.
21. Тахо-Годи А.А. Ионийское и аттическое понимание термина "история" и родственных с ним // Вопросы классической филологии. Вып. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 107 – 126.
22. Философия: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. Кохановского В.П. (Издание 6-е, переработанное и дополненное). - Ростов н/Д: "Феникс", 2003. - 576 с. (Серия "Высшая школа").
23. Хвостова К.В. История: проблемы познания // Вопросы философии. – 1997. - № 4. – С. 61-71.
24. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Часопис "Критика, 2007.- 376 с.
25. Ящук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У СИСТЕМІ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю осмислити роль і місце краєзнавчого матеріалу, його потенційних можливостей в контексті проблемного вивчення новітньої історії як історії сучасного світу – епохи утвердження постіндустріального вектора суспільного розвитку, глобалізації та розгортання інформаційної революції.

Епоха постіндустріалізму потребує від учня засвоєння не стільки знань як таких, скільки оволодіння технологіями їх набуття й функціонування. Основне місце в новій парадигмі освіти відводиться аналітичним здібностям школярів: здатності шукати й знаходити нову інформацію, точно формулювати проблеми й гіпотези, вбачати в сукупності даних певні закономірності, знаходити рішення складних завдань. Виникає необхідність відходу від класичних підходів до організації навчальної діяльності і наближення до проблемно-орієнтованих методів формування знань (В. О. Комаров, Т. В. Кудрявцев, І. Я. Лернер, О. М. Матюшкін, М. І. Махмутов, А. В. Фурман).

Це і зумовило вибір теми дослідження.

Слід вказати на такі його аспекти: 1) історія рідного краю – це світова історія на мікрорівні; 2) інтерпретація історичних фактів на основі використання проблемних методів навчання забезпечує критичне сприйняття історії, коли поруч з реалізованим "сценарієм" видно ряд інших, альтернативних, варіантів.

Методика проблемного навчання передбачає інтенсивну розумову роботу учнів шляхом організації проблемного вивчення змісту шкільної історичної освіти, запровадження системи проблемних питань, задач і завдань, озброєння їх прийомами пізнавальної, творчої діяльності. Головне завдання вчителя не в тому, щоб передавати готові знання, накопичені людством, а в тому, щоб навчити школярів учитися, сформувати позитивну мотивацію учіння, різносторонні пізнавальні інтереси, здатність до свідомого і самостійного засвоєння знань і умінь в умовах проблемної ситуації.

У дидактиці немає єдиного загальноприйнятого визначення проблемної ситуації. Більшість дослідників розглядають проблемну ситуацію перш за все як ситуацію утруднення (Ю.К. Бабанський, І. Я. Лернер, М.І. Махмутов). Інші вчені в якості її основної ланки називають пізнавальну (діалектичну) суперечність (А.Я. Брушлінський, Д.В. Вількеєв, Т.В. Кудрявцев). Але, незважаючи на ці розбіжності, всі вони визнають, що проблемна ситуація – це обов'язковий компонент навчального пізнання. Її основне призначення – породження продуктивних, творчих процесів мислення учнів, стимулювання інтелектуального й особистісного розвитку.

Проблемна ситуація у навчанні може виступати у формі проблеми, проблемної пізнавальної задачі чи проблемного завдання. Проблема – складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання, вивчення, дослідження [1, с. 271]. Кожна проблема містить у собі проблемну ситуацію, але не кожна проблемна ситуація може перерости, перетворитися в усвідомлену проблему. Для цього потрібно, щоб учень не лише усвідомив приховану суперечність у проблемі, проблемній задачі чи завданні, а й мав певні інтелектуальні і вольові можливості, що включають його творчі здібності, пізнавальні потреби, такий рівень знань, умінь і навичок, який би був достатнім, щоб розпочати пошук невідомого результату або способу виконання завдання. Інакше учень не зможе усвідомити проблему й вона втратить значення навчальної. "Тільки в тому випадку, коли виникає не тільки суперечність, але і потенційна можливість її зняття, проблема ... приймається людиною як своя" - зазначає Ю. Кулюткін [2, с. 49].

Опрацювання й аналіз психолого-педагогічної літератури, власний педагогічний досвід дають підстави зробити висновок про те, що найбільш сприятливі умови вивчення історичного минулого на проблемному рівні створюються в 10-11 класах ЗОСШ під час засвоєння новітньої історії. Вчені вказують на певні закономірності пізнавальних можливостей учнів старшого шкільного віку, на суттєві зрушення, що відбуваються в складових процесу учіння старшокласників, зміну стилю їх розумової діяльності, яка починає носити все більш активний, усвідомлено-логічний, самостійний та творчий характер [3, с. 502; 4, с. 70]. На цьому етапі школярі починають вивчати історію як науку, залучаючись до особливостей праці історика, свідомо використовуючи уже сформовані уміння на перетворюючому і творчому рівнях.

Коло досліджуваних учнями старших класів проблем може бути суттєво розширене, їх глибина стане значно більшою за умови використання в курсі новітньої історії краєзнавчого матеріалу, адже регіональна історія є частиною як вітчизняної історії, так і загальнолюдської. Цьому сприяє й можливість синхронізації курсів історії України і всесвітньої історії.

Крім того, історичне краєзнавство в поєднанні з проблемними методами сприяє ефективній інтеграції досвіду учнів у процесі вивчення історії сучасного світу. Учнів слід заохочувати займатися індивідуальними і груповими дослідженнями, зважаючи на їх рівень підготовки, стимулювати їх допитливість та ініціативу у збиранні, відборі й аналізі різнопланової інформації краєзнавчого характеру. Унікальні краєзнавчі матеріали, бібліографічні та статистичні дані, в поєднанні з публіцистичною аналітикою різних періодів новітньої історії, здатні зробити значно більше для інтелектуального розвитку школярів, ніж пояснення вчителя. Учні можуть збирати дані з історії власних родин, які дозволяють проілюструвати різні аспекти історії ХХ століття в даному регіоні, створити умови для діалогу та відкритого толерантного порівняння поглядів. Це надає їм можливість бути активними суб'єктами власного осягнення історії, відчути себе причетними до її творення.

Коло джерел для вивчення історії Криворіжжя ХХ століття, які можуть скласти основу учнівських досліджень, достатньо широке. В першу чергу, це комплекс законодавчих актів, які розкривають основні тенденції внутрішньої політики уряду по відношенню до регіону. Статистичні дані дозволяють вивчати економічні проблеми краю в різні періоди новітньої історії, соціальну структуру, динаміку народонаселення тощо. Цінність мемуарної літератури, приватних спогадів, записаних учнями в процесі дослідження, в тому, що вони дають змогу відчути дух епохи, що вивчається, показують, як сприймалися й оцінювалися ті чи інші події соціально-економічного, ідейно-політичного й духовного життя різними соціальними групами і категоріями населення.

Іншим важливим джерелом для учнів може бути місцева періодика, особливо газета "Червоний гірник" та альманах "Саксагань". Крім того, великий вклад в розвиток краєзнавства внесли місцеві дослідники О.О.Мельник, В.В.Стецюк, В.П.Бухтіяров, публіцистична аналітика яких відтворює цікаву картину становлення та розвитку Кривбасу та його сучасної проблематики.

Включення елементів історичного краєзнавства в процес проблемного вивчення новітньої історії може здійснюватися за такими напрямками: 1) використання краєзнавчого матеріалу під час проблемного викладу знань учителем; 2) частково-пошукова робота, що передбачає формулювання проблеми вчителем і залучення учнів до самостійного виконання окремих етапів її розв'язання в процесі пошукової діяльності; 3) дослідницька діяльність учнів з проблем регіональної історії, яка передбачає самостійні й безпосередні спостереження, на основі яких вони встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, пізнають закономірності, роблять висновки, вказують на особливості, що породжують альтернативні точки зору, розробляють власні альтернативи.

Наприклад, під час вивчення теми "СРСР в період загострення кризи радянської системи (1964 – 1985 рр.)" в 11 класі загальноосвітньої школи доцільно сформулювати основну проблему, в даному випадку у вигляді проблематизованого висловлювання: "Застій" чи "золоті роки стабільності"?, за основу якого взяті різні оцінки епохи. Саме пошук відповіді на загальну проблему допомагає зробити процес пізнання кожного учня більш цілеспрямованим і усвідомленим.

З метою створення проблемної ситуації вчитель може звернутися до учнів з таким вступним словом: "З легкої руки публіцистів першої хвили перебудови період 1964 – 1985 рр. названий часом "застою". Цікаво, що цей термін нині живе не тільки на сторінках шкільних підручників, а й академічних видань. Але чи віддзеркалює він суть основних тенденцій, що визначали розвиток країни у брежневський період?"

Короткий тлумачний словник української мови пояснює термін "застій", як "затримку, зупинку, несприятливу для розвитку чого-небудь".

Так що ж зупинилось у період "застою"?"

Дослідження й обговорення проблеми можна організувати навколо таких питань:

1) Чому економічна реформа 1965 р. не досягла успіху?

2) Чи був застій у народному господарстві СРСР у період "застою"?

3) Суспільно-політичне життя: чи став на заваді кризовим явищем офіційно проголошений курс на "стабілізацію"?

4) Рівень життя населення в СРСР період "розвинутого соціалізму": міфи і реальні.

Ці та інші питання обговорюються в трьох історичних площинах: в контексті всесвітньої історії (історії СРСР), на прикладі історії України означеного періоду й на рівні історичного краєзнавства. Такий підхід до розгляду проблеми дає можливість показати її багатоаспектність, неоднозначність, суперечливий характер перетворень і наслідків, визначити особливості регіональної політики в масштабах країни, побачити поряд з реалізованим "сценарієм" ряд інших, альтернативних, варіантів історичного розвитку.

Слід зазначити, що вчитель на уроці повинен організувати роботу так, щоб кожен учень став активним учасником дослідження проблеми. Крім того, ефективність уроку буде залежати і від майстерності самого вчителя, його вміння відбирати матеріал для проблемного уроку, конструювати проблемні питання й завдання, передбачати проблемні ситуації, направляти хід дискусії.

Практичний досвід доводить, що виважений, продуманий, цілеспрямований підхід до використання краєзнавчого матеріалу в процесі проблемного вивчення новітньої історії є одним із ефективних засобів розвитку пізнавальної активності, історичного мислення і творчих здібностей школярів. Вважаємо, що наступні дослідження цієї проблеми повинні вестися в контексті розробки дидактичних матеріалів проблемного характеру з історичного краєзнавства.

Література

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. Кулоткин Ю.Н. Эвристические методы в структуре решений. – М.: Просвещение, 1970.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
4. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 7

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: Зб. наук. праць. Вип. 7 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг, 2008. – 129 с.

ISBN 966-595-154-11

Здано до набору 27.11.2009. Підписано до друку 11.12.2008. Формат 60x84/16. Папір офісний. Ум. друк. аркушів. 8,8. Наклад 100 прим. Видання № 10-002/10. Замовлення № 108. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня "СТІРЕС", Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.